

การทำเกษตรกรรม ได้แก่ การพึ่งพาน้ำฝน น้ำท่า ฤดูกาล ไปจนถึงทุ่งหญ้าธรรมชาติที่ใช้เลี้ยงวัวควาย การพึ่งพาธรรมชาติในการทำหัตถกรรม ได้แก่ การหาหวาย ไม้ไผ่จากป่า การสกัดแร่เหล็กจากภูเขา และการหาดินเหนียวมาใช้ทำเครื่องปั้นดินเผา เป็นต้น

การพึ่งพาธรรมชาติในชุมชนหมู่บ้านไทยนี้ มีลักษณะอ่อนน้อม และประนีประนอม แต่ไม่ถึงกับยอมจำนน ผลักการผลิตในหมู่บ้านไทยไม่ได้หยุดนิ่ง รอแต่พึ่งธรรมชาติอย่างเดียวโดยไม่พัฒนาขึ้นมาเอาเสียเลยแบบชุมชนบุพกาล ทว่าการพัฒนาขึ้นมาของผลักการผลิตเกิดขึ้นทีละเล็กละน้อย ค่อยเป็นค่อยไป และใช้เวลายาวนาน การที่หมู่บ้านไทยต้องใช้เวลามากในการพัฒนาผลักการผลิตนั้น ไม่ใช่เป็นเพราะขาดศักยภาพในการพัฒนา แต่เป็นเพราะทิศทางการพัฒนาผลักการผลิตเองมีลักษณะที่ถนอมรักษามรดกวัฒนธรรมชาติ ไม่หักล้างทำลาย ทำให้ต้องใช้เวลาในการค้นหา ทดสอบ ปรับปรุงอยู่นาน กว่าจะตกผลึกออกมาเป็นองค์ความรู้หรือภูมิปัญญาที่สั่งสมสืบทอดไปยังรุ่นต่อ ๆ ไป ทิศทางการพัฒนานี้ ผนวกกับเงื่อนไขทางด้านสภาพแวดล้อมและประชากร คือมีพื้นที่กว้างใหญ่และโดยรวมแล้วอุดมสมบูรณ์มาก แต่มีจำนวนประชากรน้อย ความหนาแน่นของประชากรจึงเบาบาง หมู่บ้านไทยจึงไม่ค่อยต้องเผชิญกับความกดดันที่จะต้องเร่งพัฒนาผลักการผลิตเท่าไรนัก

อย่างไรก็ดี ลักษณะการพัฒนาผลักการผลิตแบบค่อยเป็นค่อยไปนี้ มีทั้งข้อดีและข้อเสีย ข้อดีก็คือ ทำให้การเติบโตของชุมชนหมู่บ้านไทยมีลักษณะมั่นคง ผลักการผลิตที่พัฒนาขึ้นมานี้ สอดคล้องและกลมกลืนกับธรรมชาติ ไม่หวนกลับมาทำร้ายตัวหมู่บ้านเองในระยะยาว จึงมีลักษณะยั่งยืน มีเวลาเพียงพอให้ความสัมพันธ์ทางการผลิต ระบบการเมืองและระบบอุดมการณ์พัฒนาเคียงข้างกันไปอย่างสมดุล อันส่งผลให้ระบบชุมชนหมู่บ้านไทยมีความเข้มแข็ง มีรากฐานที่หยั่งลึก และสามารถคงตัวอยู่ได้นาน แม้ในภาวะที่ถูกกระทบกระเทือนในปัจจุบัน ซึ่งประเด็นนี้จะได้กล่าวถึงในบทต่อไป แต่ข้อเสียก็คือ เนื่องจากหมู่บ้านไทยไม่ได้เป็นเพียงชุมชนเดียวในโลกนี้ ยังมีชุมชนอื่น ๆ สังคมอื่น ๆ ที่อาจมีทิศทางการเติบโตที่แตกต่างออกไป บนพื้นฐานปรัชญาที่ไม่เหมือนกันอยู่ด้วย ทิศทางการเติบโตของหมู่บ้านไทยจึงอยู่ในภาวะสุ่มเสี่ยง ที่จะถูกชุมชนอื่นที่มีพัฒนาการในทิศทางอื่น ซึ่งก่อให้เกิดศักยภาพที่เหนือกว่าในบางด้าน เข้าคุกคามและเอาเปรียบหมู่บ้านได้ง่าย ข้อเสียข้อนี้ได้ปรากฏชัดขึ้นมาแล้วในประวัติศาสตร์ไทย ทั้งจากการที่ถูก “เมือง” หรือ “รัฐ” กดขี่ตลอดสมัยศักดินาไทยเรื่อยมาจนถึงการถูกระบบทุนนิยมชุดรีดอย่างหนักหน่วงรุนแรงในปัจจุบัน

การพัฒนาพลังการผลิตสามารถเห็นได้จากกิจกรรมการผลิตของหมู่บ้านหลายอย่าง เช่น การทำนา การจับปลาและสัตว์น้ำ การทอผ้า และงานหัตถกรรมต่างๆ เป็นต้น การพัฒนาพลังการผลิตในหมู่บ้านไทยโดยมาก เป็นการพัฒนาเทคนิควิธีการมากกว่าการพัฒนาการแบ่งงานกันทำ อย่างไรก็ตาม การพัฒนาในความหมายนี้ ไม่ได้หมายความว่าเทคนิคการผลิตแบบไหนจะมี “ระดับ” ของการพัฒนาสูงหรือต่ำกว่ากันอย่างไรเสมอไป แต่หมายรวมถึงการพัฒนาให้เทคนิคการผลิตนั้นมีความ “เหมาะสม” กับสภาพการณ์เฉพาะเจาะจงแต่ละอย่างที่ชุมชนเผชิญด้วย พลังการผลิตในหมู่บ้านไทย จึงประกอบด้วยเทคนิคการผลิตที่หลากหลาย ทั้งที่เรียบง่าย และที่ซับซ้อนต่างๆ กันไป ตามแต่เงื่อนไขเฉพาะของแต่ละพื้นที่ “ระดับ” ความสูงต่ำของเทคนิคเหล่านั้น ยังไม่มีความหมายต่อชาวบ้านเท่ากับความ “เหมาะสม” ต่อสภาพแวดล้อม ซึ่งเป็นสิ่งที่ชุมชนหมู่บ้านต้องการอย่างแท้จริง

การทำนาของหมู่บ้านไทยมีอยู่ 3 แบบ คือ นาไร่หรือข้าวไร่ นาหว่าน และนาดำ การทำนาสามแบบนี้ เป็นตัวอย่างที่ดีของการพัฒนาเทคนิคการผลิตให้เหมาะสมกับเงื่อนไขสภาพแวดล้อมของหมู่บ้าน กล่าวคือ ในที่ดอน ที่สูงแถบเชิงเขาหรือไหล่เขา ชาวบ้านจะทำนาไร่⁸ ในที่ลุ่มน้ำท่วมเช่นแถบภาคกลาง ชาวบ้านจะทำนาหว่าน⁹ ส่วนบริเวณพื้นที่ไม่สามารถทำนาหว่านได้ เช่นน้ำท่วมไม่ถึง ชาวบ้านจะทำนาดำ¹⁰ เทียบกันแล้ว นาดำจะให้ผลผลิตต่อไร่สูงสุด และนาไร่ให้ต่ำสุด¹¹ ในขณะที่นาดำต้องใช้แรงงานในการผลิตมากที่สุด และนาหว่านใช้น้อยที่สุด¹² ในส่วนของเครื่องมือทำนาก็เช่นเดียวกัน เมื่อยังไม่มีไถ ชาวนาใช้ควายเหยียบดิน แต่นาไร่บนเขาเป็นที่แคบ ใช้ควายไม่ได้ก็ใช้จอบแทน ในที่ลุ่มใช้ไถ แต่ก็ยังใช้จอบฟันดินก่อนไถที่กันหน้าไถอยู่ดี¹³

⁸ ฉัตรทิพย์ นาถสุภา, เศรษฐกิจหมู่บ้านไทยในอดีต, หน้า 11. และ ประนุช ทรัพย์สาร, วิวัฒนาการเศรษฐกิจหมู่บ้านในภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย พ.ศ.2394-2475, หน้า 40.

⁹ สุวิทย์ ไพบูลย์วัฒน์, วิวัฒนาการเศรษฐกิจชนบทในภาคกลางของประเทศไทย พ.ศ.2394-2475, หน้า 79.

¹⁰ สุวิทย์ ไพบูลย์วัฒน์, วิวัฒนาการเศรษฐกิจชนบทในภาคกลางของประเทศไทย พ.ศ.2394-2475, หน้า 81-82. ประนุช ทรัพย์สาร, “วิวัฒนาการเศรษฐกิจหมู่บ้านในภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย พ.ศ.2394-2475,” หน้า 40.

¹¹ ฉัตรทิพย์ นาถสุภา, เศรษฐกิจหมู่บ้านไทยในอดีต, หน้า 11 และ 15.

¹² สุวิทย์ ไพบูลย์วัฒน์, วิวัฒนาการเศรษฐกิจชนบทในภาคกลางของประเทศไทย พ.ศ.2394-2475, หน้า 79 และ 82.

¹³ ฉัตรทิพย์ นาถสุภา, เศรษฐกิจหมู่บ้านไทยในอดีต, หน้า 11.

ความหลากหลายของการพัฒนาพลังงานการผลิต ยังเห็นได้จากความแตกต่างระหว่างเทคนิควิธีการที่ถูกพัฒนาขึ้นมาในแต่ละท้องถิ่นของประเทศไทยด้วย เช่น การใช้แกะเก็บเกี่ยวข้าวในภาคใต้¹⁴ การใช้ระบบชลประทานเหมืองฝายในภาคเหนือ¹⁵ เครื่องมือหาปลาที่มีหลากหลายชนิดต่างกันไปในแต่ละภาค¹⁶ การสกัดแร่เหล็กจากภูเขาในภาคเหนือ¹⁷ การร่อนแร่ในภาคใต้¹⁸ ตลอดจนเทคนิคการผลิตเกลือในแต่ละภาคก็แตกต่างกัน¹⁹ เป็นต้น

การแบ่งงานกันทำในชุมชนหมู่บ้านไทย เป็นการแบ่งกันตามความหนักเบาของงานและความแข็งแรงของบุคคล มากกว่าที่จะแบ่งแยกกระบวนการแรงงานออกมาเป็นขั้นตอน จึงมักแบ่งกันตามเพศและวัยเป็นหลัก²⁰ ช่างฝีมือในหมู่บ้านก็ไม่ได้ทำอาชีพข้างอย่างเดียว แต่เป็น

14 ศิริรินทร์ บุญโสธรสถิตย์, "ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจชนบทภาคใต้ฝั่งตะวันออกภายหลังสนธิสัญญาบาวริง พ.ศ.2394-2475," หน้า 239-240 และ 505.

15 ชูลิทธิ์ ชูชาติ, "วิวัฒนาการเศรษฐกิจหมู่บ้านในภาคเหนือของประเทศไทย พ.ศ.2394-2475," หน้า 29-31.

16 ฉัตรทิพย์ นาถสุภา, เศรษฐกิจหมู่บ้านไทยในอดีต, หน้า 13. ชูลิทธิ์ ชูชาติ, "วิวัฒนาการเศรษฐกิจหมู่บ้านในภาคเหนือของประเทศไทย พ.ศ.2394-2475," หน้า 33. ประนุช ทรัพย์สาร, "วิวัฒนาการเศรษฐกิจหมู่บ้านในภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย พ.ศ.2394-2475," หน้า 42. และ ศิริรินทร์ บุญโสธรสถิตย์, "ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจชนบทภาคใต้ฝั่งตะวันออกภายหลังสนธิสัญญาบาวริง พ.ศ.2394-2475," หน้า 488.

17 ชูลิทธิ์ ชูชาติ, "วิวัฒนาการเศรษฐกิจหมู่บ้านในภาคเหนือของประเทศไทย พ.ศ.2394-2475," หน้า 38.

18 ศิริรินทร์ บุญโสธรสถิตย์, "ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจชนบทภาคใต้ฝั่งตะวันออกภายหลังสนธิสัญญาบาวริง พ.ศ.2394-2475," หน้า 240.

19 ชูลิทธิ์ ชูชาติ, "วิวัฒนาการเศรษฐกิจหมู่บ้านในภาคเหนือของประเทศไทย พ.ศ.2394-2475," หน้า 37. และ ประนุช ทรัพย์สาร, "วิวัฒนาการเศรษฐกิจหมู่บ้านในภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย พ.ศ.2394-2475," หน้า 47-48.

20 ฉัตรทิพย์ นาถสุภา, เศรษฐกิจหมู่บ้านไทยในอดีต, หน้า 20. ชูลิทธิ์ ชูชาติ, "วิวัฒนาการเศรษฐกิจหมู่บ้านในภาคเหนือของประเทศไทย พ.ศ.2394-2475," หน้า 33. และ ประนุช ทรัพย์สาร, "วิวัฒนาการเศรษฐกิจหมู่บ้านในภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย พ.ศ.2394-2475," หน้า 45-46.

ชาวนาด้วย งานฝีมือจะทำกันก็เฉพาะเมื่อว่างจากการทำนาเท่านั้น²¹ ในกรณีที่หมู่บ้านไม่สามารถผลิตบางสิ่งบางอย่างได้เอง เช่น ไม่มีแหล่งเกลือ ไม่มีแหล่งดินเหนียวสำหรับทำเครื่องปั้นดินเผา ก็มีการแลกเปลี่ยนกันระหว่างหมู่บ้านอยู่ทั่วไป²² ชาวบ้านจึงมีความเพียงพอในตัวเองสูง ตั้งแต่ระดับครัวเรือน ระดับหมู่บ้าน ไปจนถึงระดับระหว่างหมู่บ้าน

พลังการผลิตของหมู่บ้านไทย สัมพันธ์กับกลไกด้านอุดมการณ์ของหมู่บ้านอย่างใกล้ชิด ปรัชญาความสอดคล้อง กลมกลืน และประนีประนอมกับธรรมชาติ แสดงออกมาผ่านระบบความคิดความเชื่อและระบบจารีตของหมู่บ้านในหลากหลายรูปแบบและแง่มุม ชาวบ้านให้คุณค่ากับสิ่งต่างๆ ในธรรมชาติรอบตัว โดยการให้จิตวิญญาณกับสิ่งเหล่านั้น เชื่อในเจ้าป่าเจ้าเขา เทพารักษ์ เจ้าที่ ผีไร่ ผีนา ผีห้วย ผีขุนน้ำ ขวัญข้าว ขวัญนา ขวัญควาย เป็นต้น²³ ความเชื่อเรื่องผีในธรรมชาติมีส่วนสำคัญในการกำกับดูแลพฤติกรรมของทั้งบุคคลและชุมชน ในการใช้ประโยชน์จากธรรมชาติให้ยังคงวางตัวอยู่บนพื้นฐานปรัชญาดังกล่าว ตัวอย่างที่เห็นได้ชัดเจนได้แก่ ความเชื่อเรื่องปู่ตาในภาคอีสาน หรือเสือบ้านในภาคเหนือ

ปู่ตาหรือเสือบ้านนี้ เป็นผีของชุมชน ถือเป็นบรรพบุรุษร่วมกันของคนทั้งหมู่บ้าน

²¹ ฉัตรทิพย์ นาถสุภา, เศรษฐกิจหมู่บ้านไทยในอดีต, หน้า 26. สุวิทย์ ไพทยวัฒน์, วิวัฒนาการเศรษฐกิจชนบทในภาคกลางของประเทศไทย พ.ศ.2394-2475, หน้า 75. ชูลีสิทธิ์ ชูชาติ, "วิวัฒนาการเศรษฐกิจหมู่บ้านในภาคเหนือของประเทศไทย พ.ศ.2394-2475," หน้า 37. และ ประนุช ทรัพย์สาร, "วิวัฒนาการเศรษฐกิจหมู่บ้านในภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย พ.ศ.2394-2475," หน้า 46-47.

²² ฉัตรทิพย์ นาถสุภา, เศรษฐกิจหมู่บ้านไทยในอดีต, หน้า 15. สุวิทย์ ไพทยวัฒน์, วิวัฒนาการเศรษฐกิจชนบทในภาคกลางของประเทศไทย พ.ศ.2394-2475, หน้า 75-76. ชูลีสิทธิ์ ชูชาติ, "วิวัฒนาการเศรษฐกิจหมู่บ้านในภาคเหนือของประเทศไทย พ.ศ.2394-2475," หน้า 37. ประนุช ทรัพย์สาร, "วิวัฒนาการเศรษฐกิจหมู่บ้านในภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย พ.ศ.2394-2475," หน้า 48 และ 51-52. และ ศิริินทร์ บุญโสธรสถิตย์, "ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจชนบทภาคใต้ฝั่งตะวันออกภายหลังสนธิสัญญาบาวริง พ.ศ.2394-2475," หน้า 241.

²³ สุธะเชษฐ เวชชพิทักษ์, รากฐานแห่งชีวิต วัฒนธรรมชนบทกับการพัฒนา (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์หมู่บ้าน, 2533) หน้า 28-29. และ ฉัตรทิพย์ นาถสุภา และ พรพิไล เลิศวิชา, วัฒนธรรมหมู่บ้านไทย (กรุงเทพมหานคร : สถาบันพัฒนาชนบท มูลนิธิหมู่บ้าน และสำนักพิมพ์สร้างสรรค์, 2537) หน้า 63, 95, 144 และ 211.

ชาวบ้านจะตั้งศาลไ้บนที่โคกกรมหมู่บ้านด้านใดด้านหนึ่ง บริเวณรอบๆ จะปล่อยไว้เป็นป่าตามธรรมชาติเรียกว่าดอนปู่ตา ชาวบ้านจะไม่ตัดไม้หรือจับสัตว์ใหญ่ในบริเวณนี้เลย แต่อาจเข้าไปเก็บผัก เห็ด หน่อไม้ หรือจับสัตว์เล็กได้ โดยต้องขออนุญาตปู่ตาก่อน²⁴ ปู่ตา ซึ่งเป็นระบบความเชื่อ จึงมีบทบาทอย่างยิ่งในการดำรงรักษาทรัพยากรพื้นฐานของหมู่บ้านเอาไว้ ให้มีป่า มีน้ำ มีอาหารเพียงพอสำหรับหมู่บ้านต่อไปในระยะยาว และยังเป็นส่วนหนึ่งของกระบวนการขัดเกลาทางสังคม ที่หล่อหลอมให้คนในชุมชนโดยเฉพาะอย่างยิ่งคนรุ่นใหม่ ได้เรียนรู้และซึมซับปรัชญาแห่งความสอดคล้องกับธรรมชาติสืบต่อไปด้วย สำหรับตัวอย่างของระบบจารีตที่แสดงออกถึงปรัชญาอันเดียวกัน ได้แก่ การทำขวัญข้าว ขวัญนา ขวัญควาย การเลี้ยงผีตาแฮก(ผีนา) งานบุญข้าวประดับดิน ซึ่งทั้งหมดนี้กระทำเกี่ยวเนื่องกับขั้นตอนต่างๆ ของกระบวนการผลิต คือ การปลูกข้าว เป็นต้น²⁵

กลไกต่างๆ ที่กล่าวมา เป็นตัวอย่างที่ดีที่แสดงว่า ระบบอุดมการณ์ของหมู่บ้านได้พัฒนาขึ้นมาในทิศทางที่สอดคล้องกับการพัฒนาหลังการผลิตอย่างเหมาะสม ทั้งนี้ก็เนื่องมาจากการที่พลังการผลิตถูกพัฒนาขึ้นอย่างช้าๆ เปิดโอกาสให้ระบบอุดมการณ์ก่อตัวขึ้นมาได้พร้อมๆ กันไป จนกระทั่งตกผลึกออกมาเป็นรูปแบบที่ชัดเจนและมีความหมายในตัวเอง กลมกลืนเป็นเนื้อเดียวกันกับพลังการผลิตและส่วนอื่นๆ ในฐานะของระบบชุมชนหมู่บ้านซึ่งเป็นองค์รวม และไม่อาจแยกต่างหากออกจากกันได้เลย

อย่างไรก็ตาม หมู่บ้านต้องพบกับอุปสรรคสำคัญที่ด้านทานการพัฒนาหลังการผลิตอยู่ตลอดเวลา อุปสรรคนั้นก็คือภาวะคุกคามที่เกิดขึ้นจากการกดขี่ของรัฐศักดินาไทย รัฐเรียกร้องส่วนเกินจากหมู่บ้านในรูปแบบต่างๆ ไม่ว่าจะเป็นการเกณฑ์แรงงาน การส่งส่วย และการเก็บภาษีเป็นตัวแทน²⁶ ทำให้หมู่บ้านต้องสูญเสียส่วนเกินที่มีอยู่เพียงจำนวน

²⁴ สุรเชษฐ เวชชพิทักษ์, รากฐานแห่งชีวิต วัฒนธรรมชนบทกับการพัฒนา, หน้า 31.

²⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 37.

²⁶ ฉัตรทิพย์ นาถสุภา, เศรษฐกิจหมู่บ้านไทยในอดีต, หน้า 24. สุวิทย์ ไพทยวัฒน์, วิวัฒนาการเศรษฐกิจชนบทในภาคกลางของประเทศไทย พ.ศ.2394-2475, หน้า 113-124. ชูลิทธิ์ ชูชาติ, "วิวัฒนาการเศรษฐกิจหมู่บ้านในภาคเหนือของประเทศไทย พ.ศ.2394-2475," หน้า 26-29. และ ประมุข ทรัพย์สาร, "วิวัฒนาการเศรษฐกิจหมู่บ้านในภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย พ.ศ.2394-2475," หน้า 89-103.

น้อยไป ทั้งที่ควรจะได้ใช้ในการพัฒนาพลังการผลิตและความสัมพันธ์ทางการผลิตของตัวชุมชนเอง โดยเฉพาะอย่างยิ่ง การเกณฑ์แรงงาน ทำให้การทำการผลิตของชาวบ้านขาดช่วงไปไม่ต่อเนื่อง บางคราวถึงกับทำให้ครอบครัวของผู้ถูกเกณฑ์ต้องยากจนลงหรือถึงกับไม่มีกิน²⁷ ส่งผลให้ชาวบ้านต้องใช้ความพยายามมากขึ้นเพื่อที่จะแบกรับภาระส่วนนี้ และบางครั้งอาจไม่เหลือเวลาว่างและทรัพยากรมากพอที่จะพัฒนาพลังการผลิตขึ้นมาได้เลยเสียด้วยซ้ำ ภายหลังเมื่อรัฐเรียกเก็บภาษีเป็นตัวเงินเพิ่มมากขึ้น ชาวบ้านก็ยิ่งต้องประสบความยากลำบากในการประดับประดาตัวเองให้อยู่รอดมากขึ้นไปอีก²⁸ ระบบการเมืองภายนอกชุมชนหมู่บ้านจึงเป็นแรงดันที่สำคัญของฝ่ายล่าหลัง เป็นอุปสรรคที่ขัดขวางการพัฒนาพลังการผลิต ทำให้หมู่บ้านไทยไม่สามารถพัฒนาพลังการผลิตขึ้นมาได้อย่างราบรื่นและต่อเนื่องเท่าที่ควร

ความสัมพันธ์ทางการผลิต

ความสัมพันธ์ทางการผลิตในวิถีการผลิตแบบเอเชีย วางพื้นฐานอยู่บนปรัชญาชีวิตชุมชน และความเป็นชุมชนนี้ ก็เป็นลักษณะหลักประการสำคัญ ของชุมชนหมู่บ้านไทยด้วยเช่นกัน

การช่วยเหลือซึ่งกันและกันในหมู่บ้าน เป็นรูปแบบที่แสดงออกถึงปรัชญาชีวิตชุมชนได้อย่างชัดเจน ชาวบ้านมีการช่วยเหลือแรงงานกันและกันในการผลิต เช่น การลงแขกดำนา เกี่ยวข้าว และนวดข้าว การช่วยกันยกคันทนา หาดปลา ล่าสัตว์ ตีเหล็ก ต้มเกลือ สร้าง

²⁷ ฉัตรทิพย์ นาถสุภา, เศรษฐกิจหมู่บ้านไทยในอดีต, หน้า 24. สุวิทย์ ไพบยวัฒน์, วิวัฒนาการเศรษฐกิจชนบทในภาคกลางของประเทศไทย พ.ศ.2394-2475, หน้า 117-118. ชูลิทธิ์ ชูชาติ, "วิวัฒนาการเศรษฐกิจหมู่บ้านในภาคเหนือของประเทศไทย พ.ศ.2394-2475," หน้า 81. และ ประนุช ทรัพย์สาร, "วิวัฒนาการเศรษฐกิจหมู่บ้านในภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย พ.ศ. 2394-2475," หน้า 104-105.

²⁸ ฉัตรทิพย์ นาถสุภา, เศรษฐกิจหมู่บ้านไทยในอดีต, หน้า 54 และ 60-61. สุวิทย์ ไพบยวัฒน์, วิวัฒนาการเศรษฐกิจชนบทในภาคกลางของประเทศไทย พ.ศ.2394-2475, หน้า 256-258. ชูลิทธิ์ ชูชาติ, "วิวัฒนาการเศรษฐกิจหมู่บ้านในภาคเหนือของประเทศไทย พ.ศ.2394-2475," หน้า 86-88. และ ประนุช ทรัพย์สาร, "วิวัฒนาการเศรษฐกิจหมู่บ้านในภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย พ.ศ.2394-2475," หน้า 104.

เหมืองฝาย เป็นต้น²⁹ และนอกจากจะมีการช่วยเหลือแรงงานกันในหมู่บ้านแล้ว ยังมีการเอาแรงกันข้ามหมู่บ้านด้วย³⁰ ในเรื่องอื่นๆ ที่ไม่ใช่แรงงาน ก็มีการช่วยเหลือกัน เช่น ในเรื่องของการดำรงชีวิต มีการช่วยเหลือคนยากคนจนในหมู่บ้าน มีอะไรก็แบ่งปันกันไปโดยไม่คิดมูลค่า ทั้งระดับภายในหมู่บ้านและระหว่างหมู่บ้าน³¹ นอกจากนี้ การช่วยเหลือกันยังแสดงออกผ่านรูปแบบของการแลกเปลี่ยนระหว่างสิ่งที่ตนมีแต่ผู้อื่นขาดแคลน กับสิ่งที่ผู้อื่นมีแต่ตนขาดแคลนด้วย การช่วยเหลือกันในรูปแบบนี้มักจะเกิดขึ้นในระดับระหว่างหมู่บ้านเป็นหลัก โดยจะเกิดขึ้นระหว่างหมู่บ้านที่มีลักษณะทรัพยากรในท้องถิ่นแตกต่างกัน บางครั้งอาจเป็นการแลกเปลี่ยนกันโดยตรง หรือบางครั้งอาจเป็นการแลกเปลี่ยนกันผ่านตลาดนัดก็มี³²

มีหลักฐานยืนยันว่าชุมชนเชื้อสายไทนอกประเทศบางแห่ง มีหรือเคยมีประเพณีการแบ่งที่นาให้กับสมาชิกของหมู่บ้านเสียใหม่ ทุกๆ ระยะเวลาช่วงหนึ่ง³³ ในชุมชนไทยในประเทศ แม้จะไม่พบประเพณีนี้แล้ว แต่การครอบครองที่ดินทำกินก็ยังเกี่ยวข้องกับความเป็นสมาชิกของหมู่บ้านอยู่ โดยมีความชัดเจนมากน้อยต่างกันไปในแต่ละพื้นที่แต่ละช่วงเวลา เช่น ในประวัติการตั้งหมู่บ้านเก่าๆ ในภาคอีสานอาจพบได้ชัดเจนมาก³⁴ ในขณะที่

²⁹ จักรทิพย์ นาถสุภา, เศรษฐกิจหมู่บ้านไทยในอดีต, หน้า 20-21. ชูลิทธิ์ ชูชาติ, "วิวัฒนาการเศรษฐกิจหมู่บ้านในภาคเหนือของประเทศไทย พ.ศ.2394-2475," หน้า 30. ประนุช ทรัพย์สาร, "วิวัฒนาการเศรษฐกิจหมู่บ้านในภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย พ.ศ.2394-2475," หน้า 63 และ 67-69. และ ศิริินทร์ บุญโสธรสถิตย์, "ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจชนบทภาคใต้ฝั่งตะวันออกภายหลังสนธิสัญญาบาวริง พ.ศ.2394-2475," หน้า 241.

³⁰ จักรทิพย์ นาถสุภา, เศรษฐกิจหมู่บ้านไทยในอดีต, หน้า 27.

³¹ จักรทิพย์ นาถสุภา, เศรษฐกิจหมู่บ้านไทยในอดีต, หน้า 21. และ ประนุช ทรัพย์สาร, "วิวัฒนาการเศรษฐกิจหมู่บ้านในภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย พ.ศ.2394-2475," หน้า 63 และ 70.

³² จักรทิพย์ นาถสุภา, เศรษฐกิจหมู่บ้านไทยในอดีต, หน้า 27. ชูลิทธิ์ ชูชาติ, "วิวัฒนาการเศรษฐกิจหมู่บ้านในภาคเหนือของประเทศไทย พ.ศ.2394-2475," หน้า 37-38. ประนุช ทรัพย์สาร, "วิวัฒนาการเศรษฐกิจหมู่บ้านในภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย พ.ศ.2394-2475," หน้า 70. และ ศิริินทร์ บุญโสธรสถิตย์, "ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจชนบทภาคใต้ฝั่งตะวันออกภายหลังสนธิสัญญาบาวริง พ.ศ.2394-2475," หน้า 241.

³³ จักรทิพย์ นาถสุภา, เศรษฐกิจหมู่บ้านไทยในอดีต, หน้า 3.

³⁴ จักรทิพย์ นาถสุภา, เศรษฐกิจหมู่บ้านไทยในอดีต, หน้า 19-20.

เริ่มคลายความสำคัญลงในภาคกลาง เมื่อมีการอพยพเข้ามาทำนากันมากหลังสนธิสัญญาเบาริง³⁵ และเห็นได้น้อยมากหรือไม่ปรากฏเลยในปัจจุบัน

ทั้งประเพณีการแบ่งที่นากันใหม่เป็นระยะๆ และการเข้าครอบครองที่ดินทำกินผ่านความเป็นสมาชิกของชุมชนนี้ ต่างก็เป็นการแสดงออกที่เป็นรูปธรรมในลักษณะหนึ่งของระบบกรรมสิทธิ์ชุมชน ซึ่งในโลกทัศน์ของชาวบ้านแล้ว หมายถึงความสำนึกร่วมกันของคนทั้งหมู่บ้าน ในการร่วมกันรับผิดชอบทั้งใช้ประโยชน์และดูแลที่ดิน เพื่อคนทั้งหมู่บ้านเองในระยะยาว สำหรับกลุ่มงานเขียนที่ศึกษานี้ มีการวิเคราะห์เรื่องของกรรมสิทธิ์ชุมชนน้อยมาก หรือแทบไม่ปรากฏเลย จะมองว่ากรรมสิทธิ์ในที่ดินเป็นของรัฐศักดินา โดยวิเคราะห์เชื่อมโยงกับระบบไพร่และภาษีเป็นหลัก³⁶

อย่างไรก็ดี ระบบกรรมสิทธิ์ชุมชนอันหมายถึงความสำนึกร่วมกันนี้ ยังอาจมองเห็นได้จากระบบจารีตที่ทำหน้าที่จัดการปัจจัยการผลิตภายในหมู่บ้าน เช่น ประเพณีช่วยกันยกคันนา ขุดลอกคูคลองส่งน้ำ ซ่อมแซมเหมืองฝาย ซึ่งจัดการปัจจัยการผลิตที่เป็นสภาพแวดล้อม คือ ที่ดินและน้ำ ประเพณีการช่วยกันดำนา เกี่ยวข้าว นวดข้าว หาลา ซึ่งจัดการปัจจัยการผลิตที่เป็นแรงงาน และ ระบบจารีตนี้ยังทำหน้าที่แบ่งปันผลผลิตอันได้มาจากกิจกรรมต่างๆ เหล่านี้ด้วย

ระบบเครือญาติเป็นการแสดงออกที่สำคัญอีกอย่างหนึ่งของชีวิตชุมชน ระบบเครือญาติในหมู่บ้านไทย หมายรวมถึงแต่ความเป็นญาติพี่น้องทางสายโลหิตจริง ๆ การใช้คำแสดงความเป็นญาติในการเรียกขาน เช่น พี่ ลุง ป้า น้า ยาย ตลอดไปจนถึงประเพณีการถือผีบรรพบุรุษร่วมกัน³⁷ แต่ละหมู่บ้านจะมีผีบรรพบุรุษร่วมกันของทั้งหมู่บ้าน คอยดูแลปกป้องรักษาลูกหลาน เช่น เลื้อบ้านในภาคเหนือ ปู่ตาในภาคอีสาน และเจ้าทุ่งในภาคกลาง เป็นต้น เป็นกลไกด้านอุดมการณ์ที่เชื่อมโยงยึดเหนี่ยวชาวบ้านไว้ด้วยกันเป็นอันหนึ่งอันเดียว

³⁵ สุวิทย์ ไพบูลย์วัฒน์, วิวัฒนาการเศรษฐกิจชนบทในภาคกลางของประเทศไทย พ.ศ.2394-2475, หน้า 171.

³⁶ สุวิทย์ ไพบูลย์วัฒน์, วิวัฒนาการเศรษฐกิจชนบทในภาคกลางของประเทศไทย พ.ศ.2394-2475, หน้า 85 และ 303. ชูสิทธิ์ ชูชาติ, "วิวัฒนาการเศรษฐกิจหมู่บ้านในภาคเหนือของประเทศไทย พ.ศ.2394-2475," หน้า 25 และ 115-116. และ ประนุช ทรัพย์สาร, "วิวัฒนาการเศรษฐกิจหมู่บ้านในภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย พ.ศ.2394-2475," หน้า 88-89 และ 144.

³⁷ ฉัตรทิพย์ นาถสุภา, เศรษฐกิจหมู่บ้านไทยในอดีต, หน้า 22.

เราจึงพบการนับถือผีบรรพบุรุษร่วมกันได้ แม้บางตระกูลอาจจะไม่ได้เป็นญาติกันจริงๆ เลย แม้แต่น้อย³⁸ นอกจากผีบรรพบุรุษของแต่ละชุมชนแล้ว ยังมีความเชื่อเรื่องผีบรรพบุรุษร่วมกันของทั้งชนเผ่าไทย คือ ผีแดน หรือผีฟ้าอีกด้วย³⁹ ความเชื่อเรื่องผีเหล่านี้ นอกจากจะมีบทบาทอย่างสูงในฐานะของกลไกด้านอุดมการณ์ที่สนับสนุนความสัมพันธ์ทางการผลิตแล้ว ยังมีบทบาทมากในกระบวนการจัดระเบียบภายในชุมชนด้วย ดังจะกล่าวถึงในเรื่องระบบการเมืองซึ่งเป็นหัวข้อต่อไป

กระบวนการแบ่งแยกชนชั้นภายในหมู่บ้านเองเกิดขึ้นอย่างล่าช้า⁴⁰ ไม่ใช่เป็นเพราะขาดการพัฒนาเทคโนโลยี หากแต่เป็นเพราะส่วนเกินในหมู่บ้านมีอยู่จำกัด เนื่องมาจากทิศทางการพัฒนาหลังการผลิตบนความสอดคล้องกับธรรมชาติ และตัวความสัมพันธ์ทางการผลิตบนปรัชญาชีวิตชุมชนเอง หมู่บ้านจึงมีแนวโน้มที่จะดำรงรักษาความเท่าเทียมกันระหว่างคนในชุมชนไว้ เพื่อความสุขของคนในหมู่บ้านเอง อย่างไรก็ตาม ในหมู่บ้านมีคนยากจนและคนที่ไม่มีที่ดินอยู่บ้าง แม้จะไม่มากนัก คนเหล่านี้อาจจะเป็นผู้ย้ายมาอยู่ใหม่ หรือยากจนลงเนื่องจากการทุจริตของรัฐผ่านการเกณฑ์แรงงานและการเก็บภาษี⁴¹ แต่ก็มี การช่วยเหลือเกื้อกูลกัน แบ่งปันกันไปตามสมควร จนความแตกต่างนี้ไม่กระทบกระเทือนต่อความเป็นชุมชนของหมู่บ้าน⁴²

38 จิตรทิพย์ นาดสุภา และ พรพิไล เลิศวิชา, วัฒนธรรมหมู่บ้านไทย, หน้า 61, 91 และ 211-212.

39 เรื่องเดียวกัน, หน้า 56 และ 89-90. และ จิตรทิพย์ นาดสุภา, เศรษฐกิจหมู่บ้านไทยในอดีต, หน้า 31.

40 จิตรทิพย์ นาดสุภา, เศรษฐกิจหมู่บ้านไทยในอดีต, หน้า 22.

41 จิตรทิพย์ นาดสุภา, เศรษฐกิจหมู่บ้านไทยในอดีต, หน้า 22 และ 24. สุวิทย์ ไพทยวัฒน์, วิวัฒนาการเศรษฐกิจชนบทในภาคกลางของประเทศไทย พ.ศ.2394-2475, หน้า 114-118. ชูสิทธิ์ ชูชาติ, "วิวัฒนาการเศรษฐกิจหมู่บ้านในภาคเหนือของประเทศไทย พ.ศ.2394-2475," หน้า 81. และ ประนุช ทรัพย์สาร, "วิวัฒนาการเศรษฐกิจหมู่บ้านในภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย พ.ศ.2394-2475," หน้า 104-105.

42 จิตรทิพย์ นาดสุภา, เศรษฐกิจหมู่บ้านไทยในอดีต, หน้า 21. และ ประนุช ทรัพย์สาร, "วิวัฒนาการเศรษฐกิจหมู่บ้านในภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย พ.ศ.2394-2475, หน้า 63 และ 70-71.

นอกจากนี้ในหมู่บ้านยังมีทาส เกิดจากการติดหนี้หลังจากนาล่มติดต่อกัน หรือการพนัน พบใกล้เมืองโดยเฉพาะภาคกลาง และเกิดจากการจับเชลยศึกมาใช้งาน ทาสมีลักษณะเหมือนสมาชิกในครอบครัว มีความผูกพันกับนาย แต่ต้องทำงานมากและไม่มีเสรีภาพ⁴³ อย่างไรก็ตาม เรื่องทาสในชุมชนหมู่บ้านนี้ก็อีกประเด็นหนึ่งที่ปรากฏในงานเขียนกลุ่มที่ใช้ศึกษาน้อยมาก จึงยังเป็นส่วนที่ต้องศึกษาเพิ่มเติมเพื่อความกระจ่างต่อไป สำหรับในขั้นต้นนี้ อาจวิเคราะห์จากแง่มุมของหมู่บ้านได้ว่า ทาสไม่ใช่ปรากฏการณ์ที่พัฒนาขึ้นมาในระบบชุมชนหมู่บ้านไทย หากแต่เป็นการปนเปื้อนจากภายนอก ซึ่งได้แก่ภาครัฐหรือเมือง และได้มีการผสมผสานการมีทาสเข้ากับการช่วยเหลือกันและกัน ซึ่งแสดงออกมาผ่านการที่ทาสมีลักษณะเหมือนกับเป็นสมาชิกในครอบครัวของนาย ซึ่งในแง่หนึ่งก็เป็นการพึ่งพาอาศัยกันระหว่างนายกับทาสนั่นเอง

ระบบการเมือง

ระบบการเมืองในระดับภายในชุมชนเอง วางอยู่บนพื้นฐานปรัชญาชีวิตชุมชนเช่นเดียวกับความสัมพันธ์ทางการผลิต กลไกการจัดระเบียบภายในชุมชนนี้เกี่ยวพันอย่างมากกับระบบจารีต ความเชื่อและพิธีกรรมมีบทบาทสำคัญในการกำหนดแบบแผนพฤติกรรมของคนในหมู่บ้าน ระบบเครือญาติเป็นพื้นฐานของกลไกการจัดการความสัมพันธ์ระหว่างบุคคลและกระบวนการคลี่คลายความขัดแย้งระหว่างบุคคลภายใต้ระบบอาวุโส ความเชื่อเรื่องผีบรรพบุรุษทั้งระดับครัวเรือนและระดับชุมชน กำหนดกรอบการปฏิบัติตนของสมาชิกในชุมชนให้เป็นไปในแนวทางเดียวกัน

ความสัมพันธ์แบบเครือญาติ ไม่ว่าจะเป็นโดยผ่านทางสายเลือดหรือโดยผ่านทางประเพณีต่างๆ ทำให้ชาวบ้านสนใจและห่วงใยในความเป็นไปของกันและกัน คอยช่วยเหลือกัน รวมถึงกำหนดบทบาทและความสัมพันธ์ต่อกันได้อย่างเหมาะสม ผู้ใหญ่จะเป็นผู้ให้การเรียนรู้แก่เด็กในทุกๆ เรื่อง ตั้งแต่เรื่องการทำมาหากินเลี้ยงชีวิตให้อยู่รอด เรื่องความสัมพันธ์กับบุคคลอื่นๆ ในชุมชน ไปจนถึงเรื่องขนบธรรมเนียมประเพณีพิธีกรรม ตลอดจนจนความเชื่อและความเชื่อและระบบคุณค่าของชุมชน ผู้เฒ่าผู้แก่เป็นคนสำคัญทั้งในครอบครัวและหมู่บ้าน

⁴³ ฉัตรทิพย์ นาถสุภา, เศรษฐกิจหมู่บ้านไทยในอดีต, หน้า 23. สุวิทย์ โพธิ์วัฒน์, วิวัฒนาการเศรษฐกิจชนบทในภาคกลางของประเทศไทย พ.ศ.2394-2475, หน้า 65-66. และ ประนุช ทรัพย์สาร, "วิวัฒนาการเศรษฐกิจหมู่บ้านในภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย พ.ศ.2394-2475," หน้า 71.

ผ่านโลกมานาน รู้เห็นมามาก คอยสั่งสอนอบรมลูกหลาน ถ่ายทอดปรัชญาความคิด และให้คำแนะนำปรึกษา ระบบอาวุโสจึงมีความสำคัญอย่างยิ่งในโลกทัศน์ของหมู่บ้าน เป็นกรอบกำหนดความสัมพันธ์ระหว่างกันของคนในชุมชน⁴⁴ นอกจากนี้ ระบบอาวุโสยังเป็นกลไกที่สำคัญในการคลี่คลายความขัดแย้งระหว่างบุคคลในหมู่บ้านด้วยอีกฐานะหนึ่ง กล่าวคือ เมื่อมีข้อพิพาทเกิดขึ้น จะมีสภาผู้เฒ่า ศาลเฒ่าศาลแก่ หรือหมวดบ้าน ซึ่งคู่กรณีและชาวบ้านยอมรับนับถือ เป็นผู้ไกล่เกลี่ยประนีประนอมให้คลายความบาดหมาง และสามารถอยู่ร่วมกันในหมู่บ้านต่อไป ทั้งนี้ โดยไม่มีการลงโทษที่รุนแรง⁴⁵

ภายในหมู่บ้านมีกลไกที่สำคัญในการดูแลความสงบเรียบร้อยของหมู่บ้าน เช่น การเฝ้าระวังป้องกันโจรขโมยมาลักวัวควาย การไกล่เกลี่ยกรณีพิพาทดังที่กล่าวไปแล้ว การจัดสรรปันส่วนทรัพยากรเช่นในระบบเหมืองฝาย การประกอบพิธีกรรม และการจัดทำกิจการที่เป็นประโยชน์ต่อส่วนรวม เป็นต้น กลไกเหล่านี้ประกอบด้วยผู้รับผิดชอบหลายคน หลายกลุ่ม โดยมีชื่อเรียกแตกต่างกันไปตามหน้าที่และตามแต่ละท้องถิ่น ทว่าวางอยู่บนพื้นฐานปรัชญาชุมชนเหมือนกัน ผู้มีหน้าที่รับผิดชอบในกลไกเหล่านี้ ได้แก่ แก่บ้าน หมวดบ้าน แก้ววัด แก่ฝาย เจ้าโคตร จำบ้าน สภาผู้เฒ่า เป็นต้น⁴⁶

ผีบรรพบุรุษ ทั้งในระดับครัวเรือน ได้แก่ ผีปู่ย่า ผีตายาย หรือผีเชื้อ ในระดับชุมชน ได้แก่ ผีปู่ตา ผีเลื้อบ้าน และในระดับชนเผ่า คือผีแกนหรือผีฟ้า เป็นกลไกทางอุดมการณ์ที่สำคัญอีกอย่างหนึ่งที่เป็นพื้นฐานของการจัดระเบียบภายในชุมชน ผีบรรพบุรุษเป็นผู้ควบคุมดูแลให้ลูกหลานรักษาประเพณีปฏิบัติและกฎข้อห้ามของครอบครัว ตระกูล และชุมชนอย่างเคร่งครัด ถ้าชาวบ้านปฏิบัติตามอย่างถูกต้อง บรรพบุรุษจะคอยคุ้มครองปกป้องรักษา แต่ถ้าทำผิดข้อห้ามที่กำหนดไว้ บรรพบุรุษจะลงโทษ เรียกว่า ผิดผี เป็นต้น⁴⁷ นี่คือนิยามของกลไกด้านอุดมการณ์ที่สนับสนุนกระบวนการจัดระเบียบภายในชุมชน ตามที่ได้กล่าวถึงไว้ในหัวข้อที่ผ่านมา

⁴⁴ สุรเชษฐ เวชชพิทักษ์, รากฐานแห่งชีวิต วัฒนธรรมชนบทกับการพัฒนา, หน้า 19-20.

⁴⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 23. จิตรทิพย์ นาดสุภา, เศรษฐกิจหมู่บ้านไทยในอดีต, หน้า 3. และ จิตรทิพย์ นาดสุภา และ พรพิไล เลิศวิชา, วัฒนธรรมหมู่บ้านไทย, หน้า 47 และ 88.

⁴⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 46-56 และ 88-89.

⁴⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 59-62 และ 91-92. สุรเชษฐ เวชชพิทักษ์, รากฐานแห่งชีวิต วัฒนธรรมชนบทกับการพัฒนา, หน้า 30-33. และ จิตรทิพย์ นาดสุภา, เศรษฐกิจหมู่บ้านไทยในอดีต, หน้า 29-31.

สำหรับหมู่บ้านไทยแล้ว ระบบการเมืองโดยรัฐเป็นสิ่งที่อยู่ภายนอกหมู่บ้าน และคุกคามการดำรงอยู่ของหมู่บ้านอย่างรุนแรง ชาวบ้านไทยถูกผนวกเข้ากับรัฐศักดินาผ่านระบบไพร่ มีภาระหน้าที่ที่ต้องรับผิดชอบต่อรัฐมากมาย โดยที่ไม่ได้รับการตอบแทนจากรัฐเลย ชาวบ้านถูกเกณฑ์แรงงาน ต้องทำงานหนัก บางครั้งต้องเผชิญกับอันตรายและโรคภัยไข้เจ็บ ซึ่งอาจจะรุนแรงถึงแก่ชีวิต ที่รอดกลับมา ก็เสียเวลาทำมาหาเลี้ยงชีพไป ต้องยากจนลง ไม่มีข้าวกิน หรือกระทั่งต้องขายตัวลงเป็นทาสในที่สุด ชาวบ้านจึงหวาดกลัวการเกณฑ์แรงงานมาก บางครั้งถึงกับอพยพหนีกันทั้งหมู่บ้านเลยทีเดียว⁴⁸ นอกจากถูกเกณฑ์แรงงานแล้ว ชาวบ้านยังต้องเสียภาษี ทั้งที่เป็นสิ่งของและที่เป็นเงิน ที่เป็นสิ่งของ ชาวบ้านก็ต้องขนส่งมามอบให้กับรัฐโดยรับผิดชอบค่าใช้จ่ายเอง ที่เป็นเงิน ก็ทำให้ชาวบ้านต้องประสบกับปัญหาในการพยายามแลกเปลี่ยนผลผลิตของตนเป็นเงิน ซึ่งทำได้ยาก และยังเปิดโอกาสให้ถูกเอารัดเอาเปรียบจากพ่อค้าเพิ่มขึ้นอีกต่อหนึ่งต่างหาก⁴⁹

การขูดรีดของรัฐได้สร้างความเดือดร้อนให้กับชาวบ้านมาก แม้จะกระทบกระเทือนถึงความเป็นชุมชนน้อยมากหรือไม่กระทบกระเทือนเลยก็ตาม แต่ก็ได้สร้างปัญหาให้กับชาวบ้านในระดับบุคคลและครัวเรือนอย่างแสนสาหัส ชาวบ้านไทยเกลียดและกลัวเจ้าหน้าที่ของรัฐ ซึ่งเป็นตัวแทนของรัฐเท่าที่ชาวบ้านเห็น⁵⁰ ชาวบ้านไทยปฏิเสธรัฐและถวิลหาความเป็นอิสระและเป็นตัวของตัวเอง⁵¹ ชาวบ้านจึงมีปฏิกิริยาโต้ตอบต่อการกดขี่ขูดรีดของ

48 จิตรทิพย์ นาถสุภา, เศรษฐกิจหมู่บ้านไทยในอดีต, หน้า 24-25. สุวิทย์ ไพบูลย์วัฒน์, วิวัฒนาการเศรษฐกิจชนบทในภาคกลางของประเทศไทย พ.ศ.2394-2475, หน้า 113-119. ชูลิทธิ์ ชูชาติ, "วิวัฒนาการเศรษฐกิจหมู่บ้านในภาคเหนือของประเทศไทย พ.ศ.2394-2475," หน้า 80-86. และ ประนุช ทรัพย์สาร, "วิวัฒนาการเศรษฐกิจหมู่บ้านในภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย พ.ศ.2394-2475," หน้า 89-93.

49 จิตรทิพย์ นาถสุภา, เศรษฐกิจหมู่บ้านไทยในอดีต, หน้า 45-46. สุวิทย์ ไพบูลย์วัฒน์, วิวัฒนาการเศรษฐกิจชนบทในภาคกลางของประเทศไทย พ.ศ.2394-2475, หน้า 116-124 และ 255-264. ชูลิทธิ์ ชูชาติ, "วิวัฒนาการเศรษฐกิจหมู่บ้านในภาคเหนือของประเทศไทย พ.ศ.2394-2475," หน้า 86-88. และ ประนุช ทรัพย์สาร, "วิวัฒนาการเศรษฐกิจหมู่บ้านในภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย พ.ศ.2394-2475," หน้า 93-103.

50 จิตรทิพย์ นาถสุภา และ ประนุช ทรัพย์สาร, "อุดมการณ์ขบถผู้มีบุญอีสาน," บทความเสนอต่อการสัมมนาเรื่อง *History and Peasant Consciousness in Southeast Asia* ที่เมืองโอซาก้าและริมทะเลสาบนิวา ประเทศญี่ปุ่น 20-27 กันยายน 1982, หน้า 33. (อัดสำเนา)

51 เรื่องเดียวกัน, หน้า 20.

รัฐอย่างน้อย 4 แบบ คือ 1) อพยพหลบหนีการเก็บส่วยและการเกณฑ์แรงงาน หนีเข้าป่า ขึ้นเขา ข้ามไปเกาะ หรือหนีไปไกลๆ ทั้งที่หนีโดยส่วนตัวและหนีกันไปทั้งหมู่บ้าน 2) หลีก เลี่ยง ทำเป็นไม่เข้าใจ ทำงานช้าๆ พึ่งอิทธิพลของบาทหลวงในศาสนาคริสต์ ขायข้างเสียเพื่อ เลี่ยงการเกณฑ์ช้างไปใช้งานหลวง เป็นต้น 3) ร้องเรียนเมื่อถูกกดขี่จากเจ้าหน้าที่อย่างไม่เป็น ธรรม มีการเรียกร้องสิทธิหรือเดินขบวนประท้วง และ 4) ที่รุนแรงที่สุดคือถึงขั้นก่อการขับถ ซึ่งเกิดขึ้นเป็นครั้งคราวเมื่อชาวบ้านได้รับความเดือดร้อนจนกระทั่งต้องลุกขึ้นมาต่อสู้กับทาง ราชการ การต่อสู้มีทั้งที่ใช้กำลังและที่ต่อสู้โดยสงบ แม้จะไม่ประสบความสำเร็จเลย แต่ก็ แสดงออกถึงความรู้สึกต่อรัฐ ที่ซ่อนอยู่ลึกๆ ในใจชาวบ้านได้อย่างชัดเจนที่สุด⁵²

รัฐปกป้องการขูดรีดหมู่บ้านไว้ด้วยการครอบงำทางอุดมการณ์ รัฐพยายาม ครอบงำความคิดความเชื่อของชาวบ้าน ในส่วนของความสัมพันธ์ระหว่างหมู่บ้านกับรัฐ ให้ ชาวบ้านเชื่อว่าการที่รัฐเรียกร้องสิ่งต่างๆ จากหมู่บ้านเป็นความถูกต้อง เป็นสิ่งที่สมควร รัฐตี ความศาสนาพุทธให้เข้าข้างการกระทำของรัฐ แล้วส่งมอบให้กับหมู่บ้าน เพื่ออธิบายความ ชอบธรรมให้กับอำนาจรัฐ เพราะระบบอุดมการณ์แท้ๆ ของชุมชน อธิบายแต่ความสัมพันธ์ที่ เท่าเทียมเท่านั้น ไม่อธิบายความสัมพันธ์แบบกดขี่ของรัฐ รัฐจึงต้องใช้หลักบุญ-กรรมของ ศาสนาพุทธ มาตีความให้กับการกดขี่ขูดรีดของตนเอง อย่างไรก็ตาม อย่างไรก็ดี แม้ศาสนาพุทธและค่านิ ยมอื่นๆ จะกระทบกระเทือนต่อระบบอุดมการณ์ดั้งเดิมของหมู่บ้านอยู่บ้าง แต่ชาวบ้านก็ได้ ปรับให้สิ่งที่ถูก “สั่งให้นำเข้า” จากรัฐ อยู่ร่วมกันกับระบบอุดมการณ์เดิมได้ โดยไม่ยอมให้เข้า ทดแทนเสียเลยทีเดียว แม้กระนั้น ภายใต้ความสงบเงียบที่ดูเหมือนจะกลมกลืนกันดังนี้ ก็ยังม ีความขัดแย้งลึกๆ ซุกซ่อนอยู่ และปรากฏออกมาในรูปแบบต่างๆ กัน โดยเฉพาะอย่างยิ่งการ ต่อสู้ของชาวบ้าน ในบางครั้ง ก็มีการใช้อุดมการณ์ของศาสนาพุทธนั่นเองเป็นเครื่องมือใน การต่อสู้กับรัฐ เช่น ขบถผู้มีบุญในภาคอีสาน เป็นต้น⁵³

⁵² ฉัตรทิพย์ นาถสุภา, เศรษฐกิจหมู่บ้านไทยในอดีต, หน้า 24-25. ชูลิทธิ์ ชูชาติ, “วิวัฒนาการเศรษฐกิจหมู่บ้านในภาคเหนือของประเทศไทย พ.ศ.2394-2475,” หน้า 100-107. และ ประนุช ทรัพย์สาร, “วิวัฒนาการเศรษฐกิจหมู่บ้านในภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย พ.ศ. 2394-2475, หน้า 105-120. ดูรายละเอียดเพิ่มเติมใน ฉัตรทิพย์ นาถสุภา และ ประนุช ทรัพย์สาร, “อุดมการณ์ขบถผู้มีบุญอีสาน”. และ วุฒิชัย มูลศิลป์ และ ธรรมนิตย์ วราภรณ์, บรรณาธิการ, กบฏขาวนา (กรุงเทพมหานคร : สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย, 2525).

⁵³ ฉัตรทิพย์ นาถสุภา, เศรษฐกิจหมู่บ้านไทยในอดีต, หน้า 31-33. ฉัตรทิพย์ นาถสุภา และ พรพิไล เลิศวิชา, วัฒนธรรมหมู่บ้านไทย, หน้า 67-68, 93-95 และ 204-206. และ ฉัตรทิพย์ นาถสุภา และ ประนุช ทรัพย์สาร, “อุดมการณ์ขบถผู้มีบุญอีสาน”.

ระบบอุดมการณ์

ในวิถีการผลิตแบบเอเชีย ระบบอุดมการณ์ของชุมชนหมู่บ้านวางอยู่บนพื้นฐานของโลกทัศน์ 3 เรื่อง คือ ความสอดคล้องกับธรรมชาติ ชีวิตชุมชน และการต่อสู้กับรัฐโลกทัศน์ชุดนี้สามารถใช้อธิบายระบบอุดมการณ์ของหมู่บ้านไทยได้เช่นเดียวกัน ดังที่ได้อธิบายผ่านมาในเรื่องพลังการผลิต ความสัมพันธ์ทางการผลิต และระบบการเมืองแล้ว นอกจากนี้ ในระบบชุมชนหมู่บ้านไทย ทั้งพลังการผลิต ความสัมพันธ์ทางการผลิต ระบบการเมือง และระบบอุดมการณ์ ก็ผสมกันเป็นอันหนึ่งอันเดียวภายใต้กรอบวิธีคิดแบบเป็นองค์รวมด้วยเช่นกัน

ตัวอย่างรูปธรรมที่เห็นได้ชัดเจน สำหรับการอธิบายความเป็นองค์รวมของระบบชุมชนหมู่บ้าน ได้แก่ ความเชื่อเรื่องผีปูดของภาคอีสาน ดังที่ได้อธิบายมาแล้วว่าปู้ตาคือบรรพบุรุษร่วมกันของคนทั้งหมู่บ้าน ความเชื่อเรื่องผีปู้ตานี้ จึงมีที่มาจากระบบเครือญาตินั่นเอง ตัวความเชื่อซึ่งโดยเนื้อแท้เป็นระบบอุดมการณ์นี้ เป็นองค์ประกอบที่สำคัญของพลังการผลิตบนฐานของความสอดคล้องกับธรรมชาติ รวมถึงแสดงบทบาทในกระบวนการขัดเกลาทางสังคม เพื่อถ่ายทอดปรัชญาเบื้องหลังพลังการผลิตไปยังสมาชิกของชุมชนรุ่นต่อไป และสัญลักษณ์ความเป็นบรรพบุรุษร่วมกันนี้ ยังเป็นองค์ประกอบที่สำคัญของความสัมพันธ์ทางการผลิตและระบบการเมืองบนฐานของปรัชญาชีวิตชุมชน ทั้งยังแสดงบทบาทเป็นกรอบควบคุมแบบแผนพฤติกรรมในกระบวนการจัดระเบียบของชุมชนเองอีกด้วย

พัฒนาการของแนวการอธิบาย

ไม่เพียงแต่หมู่บ้านไทยเท่านั้นที่ได้หยุดนิ่ง ทว่ามีความเคลื่อนไหวและพัฒนาการอยู่ตลอดเวลา ความพยายามอธิบายหมู่บ้านไทย โดยเฉพาะอย่างยิ่ง โดยอาศัยแนวคิดวิถีการผลิตแบบเอเชีย ก็ได้หยุดนิ่ง ทว่ามีความเคลื่อนไหว มีความเป็นมาและความเป็นไปเช่นเดียวกัน

ความเป็นมาของแนวการอธิบายหมู่บ้านไทยด้วยวิถีการผลิตแบบเอเชียนี้ เกิดจากจุดเริ่มต้นในสองทาง คือ จุดเริ่มต้นในทางทฤษฎี และจุดเริ่มต้นในทางการศึกษาประวัติศาสตร์ไทย ซึ่งจุดเริ่มต้นทั้งสองทางนี้มีความเกี่ยวข้องกันอย่างใกล้ชิด การศึกษาใน

ระยะเริ่มแรก ก่อนที่จะเกิดงานเขียนที่ใช้แนวคิดวิธีการผลิตแบบเอเชียอธิบายหมู่บ้านไทยนั้น เป็นการศึกษาถึงระบบเศรษฐกิจสังคมไทยโดยรวม ของนักวิชาการกลุ่มเศรษฐศาสตร์การเมือง ซึ่งพยายามที่จะอธิบายพัฒนาการของสังคมไทยตั้งแต่ยุคศักดินาเป็นต้นมาด้วยแนวทฤษฎีเศรษฐศาสตร์การเมือง คำถามที่สำคัญประการหนึ่งก็คือ ทำไมระบบก่อนทุนนิยมของไทยจึงไม่สามารถพัฒนาขึ้นมาเป็นระบบทุนนิยมอุตสาหกรรมได้ การศึกษาในเชิงเปรียบเทียบและการวิเคราะห์ในทางชนชั้น ได้ให้ข้อสรุปประการหนึ่งว่า เป็นเพราะสังคมไทยขาดชนชั้นกรรมวิธีอิสระ ที่จะแบกรับภาระทางประวัติศาสตร์ในการเปลี่ยนแปลงสังคมตามที่กล่าวและเงื่อนไขสำคัญที่ทำให้ไม่มีการแตกตัวของชนชั้นเดิมมาเป็นชนชั้นใหม่นี้ ก็คือลักษณะที่สกัดกั้นกระบวนการแบ่งแยกชนชั้นภายในตัวชนชั้นเก่าเอง คือรัฐมีลักษณะรวมศูนย์ มีอำนาจผูกขาดเบ็ดเสร็จโดยสิ้นเชิง ซึ่งตรงกันข้ามกับลักษณะของชนชั้นเจ้าที่ดินในประวัติศาสตร์ยุโรป จากข้อสรุปนี้เองที่ก่อให้เกิดจุดเริ่มต้นทั้งสองทางข้างต้นขึ้น

ในทางการศึกษาประวัติศาสตร์ การค้นคว้าเอกสารชั้นต้นของทางราชการทำให้พบว่า ฝ่ายรัฐบาลที่ก่อกำเนิดเกี่ยวกับเศรษฐกิจสังคมของประชาชนไว้มากไปกว่าเรื่องความสงบเรียบร้อยและภาวการณ์เท่านั้น ภาพรวมของประวัติศาสตร์ที่แท้จริง อันได้แก่วิถีชีวิต การดำรงอยู่ของประชาชนส่วนใหญ่ จึงยังคงเป็นความลับ ไม่ปรากฏออกมา ทำให้ข้อสรุปที่ได้ยังไม่สมบูรณ์ ไม่ครอบคลุมประวัติศาสตร์ของสังคมไทยอย่างแท้จริง

ในขณะเดียวกัน การอธิบายพัฒนาการของสังคมไทยโดยให้ความสำคัญกับลักษณะเบ็ดเสร็จของรัฐ ได้รับการสะท้อนกลับว่ามีลักษณะคล้ายคลึงกับแนวคิดวิธีการผลิตแบบเอเชียของมาร์กซ์ และตามข้อเสนอของแนวคิดนี้ หมู่บ้านมีความสำคัญ เป็นรากฐานที่ทำให้รัฐมีอำนาจมาก พร้อมๆ กับที่แรงยึดเหนี่ยวภายในไม่เปิดโอกาสให้เกิดการแบ่งแยกและแตกตัวเป็นชนชั้นใหม่ได้ นี่คือจุดเริ่มต้นในทางทฤษฎี

การเริ่มต้นทั้งสองทางได้นำมาสู่การวิจัยค้นคว้าประวัติศาสตร์หมู่บ้าน อันปรากฏเป็นกลุ่มงานเขียนที่ใช้ศึกษานี้ ในเวลาต่อมา อย่างไรก็ตาม แนวการวิจัยก็ยังคงมีพัฒนาการต่อเนื่องต่อไปอีก ช่วงแรกยังเน้นการศึกษาจากเอกสารเป็นส่วนใหญ่ และใช้การสัมภาษณ์ชาวบ้านจริงๆ เป็นส่วนประกอบเท่านั้น แต่ต่อมาข้อมูลจากการสัมภาษณ์ก็มีความสำคัญมากขึ้นตามลำดับ แนวการวิเคราะห์ก็มีลักษณะทำนองเดียวกัน กล่าวคือช่วงแรกจะเน้นความสำคัญของชุมชนหมู่บ้านในฐานะที่เป็นปัจจัยขัดขวางการพัฒนาแบบเศรษฐกิจมาเป็นระบบทุนนิยม ตามแนวการวิเคราะห์ของมาร์กซ์ แต่ค่อยๆ คลี่คลายมาเน้นที่ความคงทน

ของสถาบันหมู่บ้านท่ามกลางกระแสการเปลี่ยนแปลง ในฐานะของศักยภาพหรือโอกาสในการพัฒนาตามลำดับ

อย่างไรก็ดี มาถึงระดับหนึ่ง มุมมองต่อหมู่บ้านที่เปลี่ยนไป ก็ส่งผลให้แนวการวิจัยเบนห่างจากแนวคิดวิธีการผลิตแบบเอเชีย และเข้าใจความเป็นจริงของหมู่บ้านมากขึ้นในระยะต่อมา การศึกษาจึงขยายเข้าสู่พรมแดนทางวัฒนธรรม ซึ่งสัมพันธ์กับระบบเศรษฐกิจของหมู่บ้านอย่างใกล้ชิดราวกับสองด้านของเหรียญอันเดียวกัน และนำมาสู่การนำเสนอทางออกในทิศทางที่แตกต่างไปจากเดิม กล่าวคือ ลดการเน้นความสำคัญในส่วนของการแข่งขันกลุ่มพลัง และให้น้ำหนักมากขึ้นกับการฟื้นฟูรากฐานทางเศรษฐกิจสังคมของหมู่บ้านโดยใช้สำนักทางวัฒนธรรม เพื่อเป็นพื้นฐานสำหรับการพัฒนาสังคมในทิศทางที่เป็นตัวของตัวเอง

และถึงจุดนี้ ก็ยังไม่ใช่วิธีที่สุดของกระบวนการค้นคว้าวิจัย ทว่านำมาสู่คำถามใหม่คือ แล้วรากเหง้าของวัฒนธรรมไทย อันจะเป็นพื้นฐานของความเป็นตัวของตัวเราคืออะไร ถึงขั้นนี้ พรมแดนของการศึกษาจึงได้ขยายไปสู่ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจวัฒนธรรมของคนไทยนอกประเทศ อันจะนำมาสู่ความเข้าใจในรากเหง้าของตัวเอง เพื่อที่จะพัฒนาขึ้นมาเป็นทางออก บนพื้นฐานของความเป็นตัวของตัวเองของสังคมไทยต่อไปในอนาคต

แนวการอธิบายหมู่บ้านไทยด้วยวิธีการผลิตแบบเอเชีย จึงเป็นเพียงส่วนหนึ่งในกระแสแห่งประวัติศาสตร์ทางความคิดดังกล่าว และเป็นส่วนที่สำคัญ ทั้งในแง่ที่เป็นการบุกเบิกวางรากฐานสำหรับแนวความคิดที่เกิดขึ้นสืบเนื่องกันต่อมา และในแง่ที่เป็นพื้นฐานความเข้าใจในประวัติศาสตร์เศรษฐกิจสังคมของไทย ซึ่งสัมพันธ์กับการศึกษาทฤษฎีอย่างใกล้ชิดด้วย

สำหรับการอธิบายในหัวข้อพลังการผลิต ความสัมพันธ์ทางการผลิต ระบบการเมือง และระบบอุดมการณ์ที่ผ่านมาข้างต้น เป็นความพยายามที่จะสรุปและตีความการอธิบายหมู่บ้านไทยที่ปรากฏในงานเขียนกลุ่มที่ใช้ศึกษา เทียบเคียงกับแนวทฤษฎีที่ได้ทดลองอธิบายจากแง่มุมของหมู่บ้านเองในบทที่ 2 เพื่อที่จะสะท้อนถึงพลังในการอธิบายหมู่บ้านไทยเป็นสำคัญ อันจะนำมาสู่การวิเคราะห์ทางออกในแง่มุมทางทฤษฎีต่อไป

ความส่งท้าย

งานเขียนกลุ่มที่ใช้ศึกษานี้ ได้สะท้อนให้เห็นการนำเอาแนวความคิดเรื่องวิถีการผลิตแบบเอเชียมาใช้อธิบายหมู่บ้านไทย แม้บางชิ้นจะได้ระบุออกมาอย่างชัดเจนก็ตามโดยรวมแล้ว งานเขียนกลุ่มนี้ชี้ว่า เศรษฐกิจหมู่บ้านไทยในอดีตมีลักษณะใกล้เคียงหรือเหมือนกับวิถีการผลิตแบบเอเชีย⁵⁴ แต่หลังจากระบบทุนนิยมแผ่ขยายเข้ามาในประเทศไทย เศรษฐกิจหมู่บ้านก็เริ่มเปลี่ยนแปลง โดยมีลักษณะเร็วช้าต่างกันไปตามเงื่อนไขเฉพาะของแต่ละพื้นที่และแต่ละภาค⁵⁵ อย่างไรก็ตาม โดยเปรียบเทียบแล้วถือว่าหมู่บ้านไทยสามารถคงตัวอยู่ได้นาน ทั้งนี้เนื่องมาจากปัจจัย 3 ประการ คือ 1) ความอุดมสมบูรณ์ของธรรมชาติในอดีต 2) ลักษณะของชุมชนหมู่บ้านที่มีความผูกพันภายในสูง และ 3) การที่ทั้งรัฐและทุนมุ่งขูดรีดส่วนเกินจากหมู่บ้านแต่เพียงอย่างเดียว โดยไม่เข้าไปเปลี่ยนแปลงระบบการผลิตภายในหมู่บ้าน⁵⁶ ประเด็นที่ถูกทิ้งท้ายไว้ ได้แก่สภาพการณ์ในปัจจุบัน ที่ฐานทรัพยากรของไทยซึ่งรองรับความอยู่รอดของหมู่บ้านเอาไว้ ถูกทำลายลงไปมากขึ้นเรื่อยๆ หมู่บ้านกำลังเสื่อมชวามาไร้ที่ดินเพิ่มมากขึ้นอย่างรวดเร็ว สถาบันชีวิตของชาวบ้านกำลังแตกสลายโดยไม่มีสถาบันใดมารองรับแทนที่ คำถามก็คือ จะมีทางออกสำหรับปัญหานี้หรือไม่ และถ้ามี ทางออกนั้นคืออะไร⁵⁷

⁵⁴ จักรทิพย์ นาสสุภา, เศรษฐกิจหมู่บ้านไทยในอดีต, หน้า 68. สุวิทย์ โพธิ์วัฒน์, วิวัฒนาการเศรษฐกิจชนบทในภาคกลางของประเทศไทย พ.ศ.2394-2475, หน้า 302-303. ชูลิทธิชูชาติ, "วิวัฒนาการเศรษฐกิจหมู่บ้านในภาคเหนือของประเทศไทย พ.ศ.2394-2475," หน้า 40-41. และ ประนุช ทรัพย์สาร, "วิวัฒนาการเศรษฐกิจหมู่บ้านในภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย พ.ศ.2394-2475," หน้า 144.

⁵⁵ จักรทิพย์ นาสสุภา, เศรษฐกิจหมู่บ้านไทยในอดีต, หน้า 52. สุวิทย์ โพธิ์วัฒน์, วิวัฒนาการเศรษฐกิจชนบทในภาคกลางของประเทศไทย พ.ศ.2394-2475, หน้า 304-305. ชูลิทธิชูชาติ, "วิวัฒนาการเศรษฐกิจหมู่บ้านในภาคเหนือของประเทศไทย พ.ศ.2394-2475," หน้า 116-117. และ ประนุช ทรัพย์สาร, "วิวัฒนาการเศรษฐกิจหมู่บ้านในภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย พ.ศ.2394-2475," หน้า 145-146.

⁵⁶ จักรทิพย์ นาสสุภา, เศรษฐกิจหมู่บ้านไทยในอดีต, หน้า 69-71. และ จักรทิพย์ นาสสุภา, บ้านกับเมือง (กรุงเทพมหานคร : โครงการส่งเสริมสถาบันหมู่บ้าน ศูนย์วัฒนธรรมเพื่อการพัฒนาหมู่บ้านอีสาน และสำนักพิมพ์สร้างสรรค์, 2529), หน้า 35-36.

⁵⁷ จักรทิพย์ นาสสุภา, เศรษฐกิจหมู่บ้านไทยในอดีต, หน้า 71.

การวิเคราะห์ทำความเข้าใจความเป็นชุมชนและการดำรงอยู่ของหมู่บ้าน และการสังเคราะห์ทางออกสำหรับหมู่บ้านในสภาพการณ์ปัจจุบันที่รุ่มล่อมอยู่ มีความสัมพันธ์กันอย่างใกล้ชิด แง่มุมและวิธีการคิดที่ใช้ในการเข้าถึงปัญหาก็มีนัยสำคัญอย่างมากในกระบวนการวิเคราะห์และสังเคราะห์ดังกล่าว เราจะพิจารณาประเด็นเหล่านี้โดยละเอียดในบทต่อไป

บทที่ 4

ทางออกของหมู่บ้านไทย

ความนำ

ในสภาพการณ์อย่างเดียวกัน การมองประเด็นปัญหาและการนำเสนอทางออก ก็อาจแตกต่างกันไปได้หลายทาง ทั้งนี้ก็เนื่องมาจากแง่มุมและวิธีคิดที่ใช้ในการเข้าถึงปัญหาแตกต่างกันนั่นเอง

โจทย์ของงานศึกษาชิ้นนี้ก็คือ การเชื่อมโยงเอาการวิเคราะห์ทำความเข้าใจถึงความเป็นชุมชนและการดำรงอยู่ของหมู่บ้าน เข้ากับการสังเคราะห์ทางออกสำหรับหมู่บ้านในสภาพการณ์ปัจจุบันที่รุ่มล่อมอยู่ โดยอาศัยการศึกษาทฤษฎีเป็นเครื่องมือ

แง่มุมในการเข้าถึงปัญหาที่ใช้คือ แง่มุมของหมู่บ้าน ในฐานะที่หมู่บ้านมีความสำคัญและมีชีวิตจิตใจเป็นของตัวเอง ส่วนวิธีคิดที่ใช้ในการเข้าถึงปัญหาคือ วิธีคิดแบบเป็นองค์รวม

ในบทนี้ จะทดลองดำเนินการเชื่อมโยงโดยใช้แง่มุมและวิธีคิดดังกล่าว โดยเริ่มจากกล่าวถึงการใช้แนวคิดวิถีการผลิตแบบเอเชียอธิบายหมู่บ้านไทย หมู่บ้านในสภาพการณ์ปัจจุบัน แล้วพิจารณาว่าแนวคิดวิถีการผลิตแบบเอเชียบอกอะไรกับเรา สำหรับการหาทางออกของหมู่บ้านไทยบ้าง เพื่อเป็นพื้นฐานสำหรับการมองแนวคิดวิถีการผลิตแบบเอเชียในทางทฤษฎี ในบทต่อไป

ว่าด้วยแนวคิดวิถีการผลิตแบบเอเชีย

แง่มุมและวิธีคิดที่ใช้ในการตีความวิถีการผลิตแบบเอเชีย มีความสำคัญอย่างยิ่งต่อการพิจารณาถึงการนำเอาแนวคิดวิถีการผลิตแบบเอเชียมาใช้อธิบายหมู่บ้านไทย

วิถีการผลิตแบบเอเชียถูกมองว่าหยุดนิ่ง ปราศจากพัฒนาการ ความเปลี่ยนแปลงในระดับรัฐ อันได้แก่การผลัดเปลี่ยนกันขึ้นมานครองอำนาจของราชวงศ์ต่างๆ ไม่ได้ส่งผลกระทบต่อชุมชนหมู่บ้านเลย หมู่บ้านยังคงเป็นโลกที่ปิด แยกตัวต่างหากจากกัน และผลิตซ้ำตนเองได้โดยไม่มีการเปลี่ยนแปลงใดๆ

แนวการมองแบบนี้เป็นการมองจากแง่มุมของคนในระบบทุนนิยม เป็นคนเมือง ไม่ใช่ชาวบ้าน เอากรอบหรือเกณฑ์ในสังคมทุนนิยมไปจับวัดตัดสิน สังคมเอเชียถูกมองว่าหยุดนิ่ง เพราะไม่ได้พัฒนาขึ้นมาเป็นระบบทุนนิยม หลังจากที่เขาติดะวันตกได้เข้าสู่ระบบทุนนิยมแล้ว พัฒนาการของสังคมเอเชียถูกอธิบายด้วยสิ่งที่สังคมเอเชีย “ขาด” แต่สังคมยุโรป “มี” โดยละเว้นที่จะกล่าวถึงสิ่งที่สังคมเอเชีย “มี” แต่สังคมยุโรป “ขาด” จึงพลอยทำให้ลืมคิดไปว่า สังคมเอเชียเอง ก็มีวิถีการพัฒนาเป็นของตัวเองที่ไม่ได้มุ่งไปสู่ความเป็นทุนนิยมอยู่ด้วยเหมือนกัน คำกล่าวที่ว่า ถ้าทุนนิยมไม่แทรกตัวเข้ามา สังคมเอเชียก็คงจะเป็นอย่างที่เป็นอยู่ไปอีกหลายร้อยปี นั้น อาจเป็นไปได้จริง แต่ในหลายร้อยปีนี้ สังคมเอเชียจะไม่เหมือนเดิม แต่จะเปลี่ยนแปลงไปเรื่อยๆ ทีละเล็กละน้อย บนวิถีทางของตัวเอง อาจเป็นไปได้เช่นกัน ที่ความผันแปรในระดับรัฐส่งผลต่อหมู่บ้านน้อยมากหรือไม่ส่งผลเลย แต่หมู่บ้านก็ไม่ได้ปิด และไม่ได้เหมือนเดิม หากแต่พัฒนาไปอย่างช้าๆ อยู่ตลอดเวลา

ความขัดแย้งทางชนชั้นก็เป็นกรอบการมองที่ถูกผลิตขึ้นมาจากสังคมทุนนิยมเช่นเดียวกัน ในขณะที่มาร์กซ์อธิบายว่าประวัติศาสตร์คือการต่อสู้ระหว่างชนชั้น เมื่อไม่มีชนชั้นก็ย่อมไม่มีประวัติศาสตร์ ทุกสังคมในโลกย่อมมีชนชั้น มีประวัติศาสตร์ด้วยกันทั้งสิ้น เว้นแต่สังคมคอมมิวนิสต์บุพกาล และสังคมคอมมิวนิสต์ในอนาคตเท่านั้น

กรอบการมองนี้สร้างปัญหาในการวิเคราะห์สังคมเอเชียมาก เมื่อ “สังคม” ต้องมีชนชั้น ดังนั้น “รัฐ” จึงต้องเป็นชนชั้น ทั้งๆ ที่ “รัฐ” อยู่นอก “สังคม” ไม่เกี่ยวข้องกับการบริหารการผลิต และไม่ได้เป็นอะไรเลยใน “สังคม” เอเชีย และการที่สังคมต้องประกอบด้วยชนชั้น “เจ้าของปัจจัยการผลิต” และชนชั้นแรงงานอยู่ “รัฐ” จึงต้องเป็นชนชั้น “เจ้าของปัจจัยการผลิต” เป็นเจ้าของที่ดิน ทั้งๆ ที่การที่รัฐ “อำนาจกรรมสิทธิ์” เหนือที่ดินทั่วทั้งอาณาจักรแตกต่างจากการเป็น “เจ้าของที่ดิน” ของชนชั้น เสรีชนและชนชั้นเจ้าที่ดินในวิถีการผลิตแบบทาสและฟิวดัลอย่างมากมาย สำหรับประเด็นปัญหาที่ว่าในหมู่บ้านมีชนชั้นหรือไม่ วิถีการผลิตแบบเอเชียก็ถูกจัดให้เป็น “รูปแบบขั้นต้น” ของสังคมที่มีชนชั้นหรือไม่ก็ถูกอธิบายให้เป็น

“ระยะเปลี่ยนผ่าน”
พัฒนาการสูงกว่า

ไปสู่สังคมที่มีชนชั้นอื่น ๆ

ที่มี

การมองจากแง่มุมของระบบทุนนิยมนี้ อาจใช้ได้ดีในการอธิบายสังคมทุนนิยม แต่อาจเป็นอุปสรรคสำหรับการทำความเข้าใจโลกตะวันออกให้ใกล้เคียงกับความเป็นจริง สังคมเอเชียเป็นสังคมหมู่บ้าน รัฐมีความสำคัญก็จริง แต่รัฐในเอเชียแสดงบทบาทเป็นผู้ที่อยู่นอกเหนือสังคม เป็นกาฝากที่เกาะกินผลผลิตและไม่เกี่ยวข้องกับพัฒนาการทางสังคม การมองสังคมเอเชียจึงต้องมองจากแง่มุมของหมู่บ้าน จึงจะเห็นภาพที่แท้จริง

ในทำนองเดียวกัน วิธีคิดที่ใช้ต้องสอดคล้องกับวิธีคิดในสังคมเอเชียด้วยเช่นกัน ในวิถีการผลิตแบบอื่น ๆ เราอาจจะมองเห็น “พลังการผลิต” และ “ความสัมพันธ์ทางการผลิต” มีปฏิสัมพันธ์เกี่ยวข้องกันอยู่ตลอดเวลา ทั้งยังสัมพันธ์กับ “โครงสร้างส่วนบน” อย่างใกล้ชิดด้วย แต่ถึงที่สุดแล้ว “การผลิต” ก็ยังเป็นรากฐานที่สุดของระบบสังคมทั้งระบบอยู่ดี ทว่า ในวิถีการผลิตแบบเอเชียเราจะมองเห็นต่างกัน ทั้งหมดที่เรากล่าวถึงข้างต้นนั้นเป็นสิ่งเดียวกัน คำต่าง ๆ ที่ใช้เรียก เป็นเพียงแง่มุมต่าง ๆ ของสิ่งเดียวกัน เพื่อช่วยในการทำความเข้าใจของเราซึ่งเป็นคนในระบบทุนนิยมเท่านั้น สิ่งเดียวกันสิ่งนี้คือระบบชุมชนหมู่บ้าน และวิธีคิดที่มองเห็นทุกสิ่งเป็นสิ่งเดียวกันนี้ ก็คือวิธีคิดแบบเป็นองค์รวมแบบหนึ่งอันเป็นแบบของสังคมหมู่บ้านเอเชียนั่นเอง

ว่าด้วยการอธิบายหมู่บ้านไทย

จุดเด่นที่สำคัญของแนวคิดวิถีการผลิตแบบเอเชีย ก็คือพลังในการอธิบายชุมชนหมู่บ้านไทย การอธิบายวิถีการผลิตแบบเอเชียในแง่มุมของหมู่บ้านด้วยวิธีคิดแบบเป็นองค์รวมในแบบของชาวบ้าน ได้ส่งเสริมพลังในการอธิบายนี้ให้เข้มแข็งอย่างสำคัญ

โดยสรุปแล้ว แนวคิดวิถีการผลิตแบบเอเชียอธิบายหมู่บ้านไทยว่า ดำรงอยู่เป็นระบบชุมชนหมู่บ้าน ซึ่งวางพื้นฐานอยู่บนโลกทัศน์เรื่องความสอดคล้องกับธรรมชาติ ชีวิตชุมชน และการต่อสู้กับรัฐ ภายใต้กรอบวิธีคิดแบบเป็นองค์รวมแบบชาวบ้าน หมู่บ้านไทยมีทิศทางการพัฒนาของตัวเอง สืบเนื่องมาจากประวัติศาสตร์อันยาวนาน สัมพันธ์มานับร้อยนับพันปี หมู่บ้านไทยต้องเผชิญหน้ากับรัฐ ซึ่งก็มีพัฒนาการในตัวเองเช่นกัน จนกระทั่งท้ายที่สุด หมู่บ้านไทยต้องเผชิญหน้ากับทั้งรัฐและทุน ดังสภาพการณ์ที่เป็นอยู่ในปัจจุบัน

เมื่อมองจากแง่มุมของหมู่บ้านด้วยวิธีคิดแบบเป็นองค์รวมแล้ว งานศึกษาชิ้นนี้น่าเสนอข้อสรุปว่า แนวคิดวิถีการผลิตแบบเอเชียสามารถใช้อธิบายรากฐานของหมู่บ้านไทยได้เป็นอย่างดี รวมถึงยังบ่งชี้แนวทางในการมองอนาคตของหมู่บ้านไทยที่จะพิจารณาต่อไปด้วย

อย่างไรก็ดี การอธิบายหมู่บ้านไทยยังมีแง่มุมที่ยังไม่ชัดเจนและน่าจะศึกษาเพิ่มเติมอีก 2 ประเด็น คือ เรื่องระบบกรรมสิทธิ์ชุมชน และเรื่องทาส

ประเด็นแรกคือ เรื่องของระบบกรรมสิทธิ์ชุมชน ซึ่งหมายถึงระบบความสัมพันธ์ร่วมกันของคนทั้งชุมชน ในการดูแลและใช้สอยปัจจัยการผลิตของชุมชน กรรมสิทธิ์ชุมชนนี้อาจแสดงออกผ่านรูปแบบหลายอย่าง ได้แก่ ประเพณีการแบ่งที่นาเป็นระยะๆ การถือครองที่ดินผ่านความเป็นสมาชิกชุมชน การช่วยกันยกคัณฑ์นา ช่อมแซมเหมืองฝาย ไปจนถึงประเพณีการลงแรงร่วมกันในการทำนา จึงครอบคลุมไปถึงระบบจารีตที่ทำหน้าที่จัดการปัจจัยการผลิตด้วย ทั้งที่เป็นสภาพแวดล้อมและที่เป็นแรงงาน การศึกษาระบบกรรมสิทธิ์นี้มักจำกัดอยู่ภายใต้กรอบการมองว่ากรรมสิทธิ์เหนือที่ดินเป็นของรัฐศักดินา ซึ่งให้ภาพที่ห่างไกลจากหมู่บ้าน และไม่สอดคล้องกับความเป็นจริง จึงควรมีการศึกษาเพิ่มเติมในเรื่องของกรรมสิทธิ์ชุมชน ซึ่งมีขอบข่ายกว้างขวาง ครอบคลุมกิจกรรมหลายอย่าง รวมถึงลงลึกไปยังสถาบันครอบครัว ซึ่งน่าจะเกี่ยวข้องกับระบบกรรมสิทธิ์ผ่านกระบวนการสืบมรดกด้วย

ประเด็นที่สองคือ เรื่องทาส ระบบชุมชนหมู่บ้านในวิถีการผลิตแบบเอเชียโดยตัวเองแล้ว ไม่มีทาส ทว่าทาสอาจเกิดจากการป้อนจากภายนอกได้ การศึกษาชุมชนหมู่บ้านไทยกล่าวถึงเรื่องทาสน้อยมาก เรารู้จักแต่ทาสในเมือง ตามบ้านเจ้านายหรือขุนนางเป็นส่วนใหญ่ จึงยากที่จะวิเคราะห์ความเป็นมาและสถานภาพของทาสได้อย่างชัดเจน ข้อเสนอที่ว่า ทาสไม่ใช่ปรากฏการณ์ที่พัฒนาขึ้นมาในระบบชุมชนหมู่บ้านไทยนั้น เป็นเพียงสมมติฐานที่ได้จากการวิเคราะห์ในเบื้องต้น ยังไม่มีข้อพิสูจน์ยืนยัน จึงควรมีการศึกษาเพิ่มเติมในเรื่องนี้ต่อไป

หมู่บ้านในสถานการณ์ปัจจุบัน

เมื่อเทียบกับพัฒนาการในช่วงก่อนปี 2500 แล้ว ประเทศไทยในสมัยใหม่ได้ผ่านกระบวนการแห่งความเปลี่ยนแปลงอย่างมากมายและรวดเร็ว ตลอด 30 ปีแห่งความ

เปลี่ยนแปลงนี้ ประเทศไทยได้ผ่านขั้นตอนต่างๆ มากมาย นับตั้งแต่การเร่งระดมสร้างโครงสร้างพื้นฐานต่างๆ การเร่งปฏิรูปภาคการเกษตรให้เป็นการผลิตเพื่อการค้าโดยทั่วกันทั้งประเทศผ่านรูปแบบต่างๆ ทั้งทางตรงและทางอ้อม การพัฒนาอุตสาหกรรมทดแทนการนำเข้า การค่อยๆ เข้ามามีบทบาทมากขึ้นของภาคบริการ และการพัฒนาอุตสาหกรรมเพื่อการส่งออก หมู่บ้านได้รับความกระทบกระเทือนอย่างยิ่งในท่ามกลางความเป็นไปดังกล่าว

ประสบการณ์การพัฒนาของประเทศโลกที่สามหลายประเทศ โดยเฉพาะละตินอเมริกา ได้สะท้อนให้เห็นถึงอนาคตของโลกที่สามได้เป็นอย่างดี ชนพื้นเมืองหรือชาวบ้านไม่มีสิทธิ์ในที่ทำกิน สถาบันหมู่บ้านแตกสลาย ทุกคนมีสถานภาพเป็นคณงานของบริษัทข้ามชาติ ซึ่งเข้ามาลงทุนทำแพลนเทชันขนาดใหญ่ ไม่ต่างอะไรกับทาสติดที่ดิน การดำรงชีวิตทุกอย่างขึ้นอยู่กับบริษัท ไร้สิทธิ์ในการกำหนดชะตากรรมของตนโดยสิ้นเชิง และหมู่บ้านไทยเอง ก็ดูคล้ายจะอยู่บนเส้นทางสายเดียวกัน

ความจำเป็นในทางเศรษฐกิจ บีบบังคับให้ชาวบ้านต้องออกมาทำงานข้างนอก เช่นที่กรุงเทพฯ แต่ก็ไม้อาจจะตัดบุคคลออกจากหมู่บ้านได้โดยเด็ดขาด แรงงานในภาคเมืองจำนวนไม่น้อยมีลักษณะการทำงานแบบไปกลับ ทำงานเป็นบางฤดูกาล หรือทำงานไปจนถึงวัยหนึ่งก็กลับไปทำนาอยู่บ้านตามเดิม ผลในด้านบวกก็คือ ทำให้ภาคเกษตรหรือภาคชนบทไทยมีความยืดหยุ่นในตัวเองสูง ช่วยลดความรุนแรงของการกระทบกระเทือนต่างๆ แม้มีปัญหาเศรษฐกิจตกต่ำ ก็จะไม่รุนแรงมากเท่ากับประเทศที่แรงงานไม่มีที่ไป

อย่างไรก็ดี ความจำเป็นที่บีบบังคับให้ชาวบ้านต้องออกมาทำงานข้างนอกก็ได้สะท้อนให้เห็นถึงแนวโน้มที่มุ่งสู่ความล้มละลายทางเศรษฐกิจในระดับหมู่บ้าน อันเนื่องมาจากผลของการทำการเกษตรเพื่อการค้า เกษตรกรอยู่ในฐานะที่ต้องเผชิญกับสภาพที่ดินทุนสูงแต่ราคาผลผลิตต่ำ ทรัพยากรก็เสื่อมโทรม ไม่สามารถพึ่งพาอาศัยธรรมชาติอย่างในระบบเศรษฐกิจแบบพอเพียงได้อีก เงินจึงกลายเป็นปัจจัยสำคัญในการรักษาชีวิตให้อยู่รอด การออกไปทำงานข้างนอกเป็นความจำเป็น แต่ก็เป็เงื่อนโซที่ย้อนกลับมาสร้างปัญหาให้กับตัวชาวบ้านเองด้วยเช่นกัน การออกไปข้างนอกตัดโอกาสในการถ่ายทอดวัฒนธรรมภายใน แต่เปิดช่องให้ไปรับวัฒนธรรมแบบเมืองเข้ามาแทน วัฒนธรรมการบริโภคใหม่ๆ กลายเป็นภาระหนักยิ่งขึ้นของชาวบ้าน ทำให้ยิ่งถูกผนวกเข้ากับระบบทุนนิยมแน่นหนาขึ้นทุกที ในขณะที่ความเข้มแข็งของหมู่บ้านถูกบั่นทอนลงเรื่อย ๆ ในสภาพการณ์เช่นนี้ หมู่บ้านจึงยัง

ต้องเผชิญกับวิกฤตการณ์อันหนักหน่วงรุนแรงยิ่งกว่าทุกครั้งที่เป็นมา ในประวัติศาสตร์ชุมชนไทย

แนวคิดวิถีการผลิตแบบเอเชียบออะไร

แนวคิดวิถีการผลิตแบบเอเชียบอกให้เราเห็นว่า รากฐานแห่งความเข้มแข็งของหมู่บ้าน ที่ทำให้หมู่บ้านไทยสามารถคงตัวอยู่ได้ยาวนาน และยังไม่ล่มสลายไป แม้จะต้องเผชิญกับกระแสความเปลี่ยนแปลงที่รุนแรงในปัจจุบัน ก็คือ ระบบชุมชนหมู่บ้าน ซึ่งตั้งอยู่บนโลกทัศน์สามเรื่องภายใต้กรอบวิธีคิดแบบเป็นองค์รวมแบบชาวบ้าน

รากฐานแห่งความเข้มแข็งนี้ ได้ถูกกระแสความเปลี่ยนแปลงจากภายนอกกัดกร่อนทำลายลงเรื่อยๆ ทีละเล็กละน้อย และค่อยๆ ส่งผลให้หมู่บ้านไทยอ่อนแอลงทุกทีๆ อย่างไรก็ดี รากฐานอันนี้ยังไม่ได้หมดไปเสียเลย ทว่ายังหลงเหลืออยู่ในรูปแบบต่างๆ รวมถึงความทรงจำและความสำนึกของผู้คน แนวคิดวิถีการผลิตแบบเอเชียจึงบ่งชี้ให้เราเห็นว่า การแสวงหาทางออกของชุมชนหมู่บ้านไทย ก็คือการฟื้นฟูระบบชุมชนหมู่บ้านนั่นเอง

การฟื้นฟูระบบชุมชนหมู่บ้านนี้ มิได้มีความหมายถึงการฟื้นฟูรูปแบบการดำเนินชีวิตและการทำกิจกรรมของชาวบ้านไทย ให้กลับเป็นเหมือนกับสมัยก่อนแต่อย่างใด เพราะรูปแบบและกิจกรรมต่างๆ เป็นเพียงการแสดงออกที่เป็นรูปแบบของระบบชุมชนหมู่บ้านในลักษณะหนึ่ง ซึ่งสอดคล้องกับบริบททางสังคมในยุคสมัยหนึ่งๆ เท่านั้น เมื่อบริบททางสังคมเปลี่ยนไป การแสดงออกที่เคยเหมาะสม ก็อาจไม่เหมาะสมอีกต่อไปก็ได้ การฟื้นฟูระบบชุมชนหมู่บ้าน จึงหมายความว่า การฟื้นฟูแก่นสารของระบบชุมชนหมู่บ้าน โดยที่การแสดงออกอาจจะเปลี่ยนไป ให้สอดคล้องและเหมาะสมกับสภาพการณ์ใหม่ ที่หมู่บ้านต้องเผชิญในโลกแห่งความเป็นจริง กระบวนการฟื้นฟูระบบชุมชนหมู่บ้านนี้ จึงต้องวางพื้นฐานอยู่บนโลกทัศน์สามเรื่อง ภายใต้กรอบวิธีคิดแบบเป็นองค์รวม อันเป็นแก่นสารของระบบชุมชนหมู่บ้านอย่างแท้จริง

โลกทัศน์เรื่องแรก คือความสอดคล้องกับธรรมชาติ แม้สภาพทรัพยากรธรรมชาติที่อุดมสมบูรณ์จะเป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้หมู่บ้านมีฐานเศรษฐกิจหมุนรับอยู่อย่างมั่นคง แต่การที่ทรัพยากรเหล่านั้นยังคงอยู่คู่กับชุมชนหมู่บ้านมาได้เป็นเวลานาน ย่อมเกี่ยวข้องกับความสามารถในการดูแลรักษาของชุมชนอย่างแนบแน่น โลกทัศน์เรื่อง

ความสอดคล้องกับธรรมชาติมีบทบาทสำคัญ ทั้งต่อทิศทางการพัฒนาหลังการผลิต ต่อระบบความคิดความเชื่อ และแบบแผนการใช้ชีวิตของคนในชุมชน ระบบเกษตรกรรมแผนใหม่ได้เข้ามาเปลี่ยนแปลงรูปแบบการผลิตของชาวบ้านไปจากเดิม วัฒนธรรมบริโภคนิยมเริ่มเบียดเบียนแบบแผนการใช้ชีวิตของชาวบ้าน จากความสอดคล้องกับธรรมชาติ เข้าหาความต้องการเทียมอันไม่มีที่สิ้นสุด ซึ่งถูกผลิตขึ้นมาจากระบบอุดมการณ์แบบทุนนิยม การแสวงหาทางออกสำหรับหมู่บ้านจึงต้องวางพื้นฐานอยู่บนความสอดคล้องกับธรรมชาติ ตั้งแต่ในการผลิตไปจนถึงการบริโภคเป็นสำคัญ

โลกทัศน์เรื่องที่สอง คือชีวิตชุมชน พื้นฐานของปรัชญาชีวิตชุมชนก็คือ ทุกคนร่วมมือกันเพื่อความอยู่รอดของทุกคนร่วมกัน ชีวิตของชุมชนคือชีวิตของตัวเอง เราไม่สามารถอยู่รอดได้ถ้าชุมชนล่มสลายไป ชุมชนจึงมีความสำคัญ ไม่ใช่ในระดับรูปแบบ แต่เป็นระดับโลกทัศน์ รูปแบบเดิมอาจใช้ไม่ได้อีกต่อไป จำเป็นต้องมีรูปแบบใหม่ที่เหมาะสมกับสังคมแบบใหม่เข้ามาทดแทน ความเป็นชุมชนกินความตั้งแต่ระดับภายในหมู่บ้าน ไปจนถึงระดับระหว่างหมู่บ้าน เป็นเครือข่าย อย่างไรก็ดี กระบวนการฟื้นฟูนี้ ต้องเกิดขึ้นด้วยความตระหนักว่า ชุมชนคือชีวิตของชาวบ้าน ชุมชนไม่ใช่องค์กรที่เป็นทางการ ไม่ใช่บริษัท แต่เป็นความสัมพันธ์ร่วมกันของคนในชุมชนเอง

โลกทัศน์เรื่องที่สาม คือการต่อสู้กับความสัมพันธ์แบบไม่เท่าเทียม โลกทัศน์เรื่องนี้ปรับปรุงจากการต่อสู้กับรัฐ ซึ่งเป็นโลกทัศน์ดั้งเดิมของหมู่บ้านในสมัยรัฐศักดินา ในปัจจุบัน ไม่เพียงแต่รัฐเท่านั้นที่เกี่ยวข้องกับชีวิตชาวบ้าน ทุนก็เป็นอีกส่วนหนึ่งที่มามีบทบาทสำคัญเช่นกัน อย่างไรก็ตาม ในภาวะปัจจุบันที่โลกเชื่อมถึงกันอย่างแน่นหนา การปฏิเสธรัฐและทุนเป็นไปไม่ได้เลยในโลกแห่งความเป็นจริง หมู่บ้านจึงต้องอยู่ร่วมกับรัฐและทุน ภายใต้กรอบวิธีคิดของรัฐกับทุนที่มุ่งขูดรีดหมู่บ้านนี้ หมู่บ้านยังคงต้องต่อสู้อยู่ แต่เป็นการต่อสู้กับความสัมพันธ์แบบไม่เท่าเทียม ที่รัฐกับทุนพยายามหิบบิ้นและยึดเย็ดให้กับหมู่บ้านอยู่ตลอดเวลา

กระบวนการฟื้นฟูระบบชุมชนหมู่บ้านนี้ จะต้องดำเนินไปภายใต้กรอบวิธีคิดแบบเป็นองค์รวม มองทุกสิ่งทุกอย่างกลมกลืนกันเป็นเนื้อเดียว จึงจะสามารถผสานมิติต่างๆ ในชีวิตหมู่บ้านเข้าด้วยกันได้อย่างราบรื่นและสอดคล้องกับรากเหง้าดั้งเดิมของชุมชน อันจะนำให้หมู่บ้านสามารถสร้างความเข้มแข็งให้กับตัวเอง และสามารถดำรงอยู่ได้ด้วยตัวเองสืบต่อไป

ความส่งท้าย

ในบทนี้ได้นำเสนอแนวทางในการแสวงหาทางออกของหมู่บ้านไทย ซึ่งเป็น การเชื่อมโยงการวิเคราะห์ชุมชนหมู่บ้านไทย และการสังเคราะห์ทางออกสำหรับชุมชนหมู่บ้าน ไทยในสภาพการณ์ปัจจุบัน โดยใช้แนวคิดวิถีการผลิตแบบเอเชียเป็นเครื่องมือ แง่มุมที่ใช้ใน การเข้าถึงปัญหาคือแ่งมุมของหมู่บ้าน และวิธีคิดที่ใช้คือวิธีคิดแบบเป็นองค์รวมในแบบของ ชุมชนหมู่บ้านเอง

การศึกษาในบทนี้ได้ข้อสรุปว่า แก่นสารของหมู่บ้านไทย คือระบบชุมชนหมู่บ้าน บนพื้นฐานของโลกทัศน์สามเรื่อง ภายใต้กรอบวิธีคิดแบบเป็นองค์รวมแบบชาวบ้าน การแสวงหาทางออกของหมู่บ้านไทย จึงได้แก่การฟื้นฟูระบบชุมชนหมู่บ้าน กระบวนการ ฟื้นฟูต้องวางอยู่บนโลกทัศน์สามเรื่องคือ ความสอดคล้องกับธรรมชาติ ชีวิตชุมชน และการ ต่อสู้กับความสัมพันธ์แบบไม่เท่าเทียม ภายใต้กรอบวิธีคิดแบบเป็นองค์รวมแบบชาวบ้านเช่น เดียวกัน

บทที่ 5

แง่มุมทางทฤษฎี

ความนำ

งานศึกษาชิ้นนี้ ได้พยายามที่จะประสานการศึกษาประวัติศาสตร์เศรษฐกิจกับการพัฒนาเข้าด้วยกัน โดยมีการศึกษาทฤษฎีเป็นตัวเชื่อม เฉพาะในแง่มุมของสถาบันหมู่บ้านไทย ดังที่ได้ทดลองเสนอไว้ในบทที่ผ่านมา

ระหว่างกระบวนการศึกษาเพื่อบรรลุจุดมุ่งหมายดังกล่าว ผู้ศึกษาได้พบแง่มุมทางทฤษฎีที่เกี่ยวข้อง อาจนำไปสู่ช่องทางในการสร้างแนวคิดวิธีการผลิตแบบไทย ซึ่งจะวางพื้นฐานอยู่บนระบบสังคมของเราเอง อันจะเป็นพื้นฐานของการสร้างทฤษฎีการพัฒนาของเราขึ้นมาเองได้ต่อไป

ประเด็นที่จะเสนอตามลำดับคือ รัฐมาจากไหน แนวคิดที่ว่าด้วยวิธีการผลิตเหมาะสมกับการอธิบายสังคมไทยหรือไม่ จะมีวิธีการผลิตแบบไทยได้หรือไม่ ถ้ามีจะเป็นอย่างไร และทฤษฎีการพัฒนากบนพื้นฐานของสังคมไทยจะเป็นอย่างไร

รัฐมาจากไหน

ประเด็นเรื่องที่มาของรัฐ เป็นประเด็นที่มีปัญหามากในการศึกษาแนวคิดวิธีการผลิตแบบเอเชีย รัฐอาจมีที่มาได้ 2 ทาง คือ จากความจำเป็นที่ต้องมีผู้ทำหน้าที่บางอย่างที่เป็นกิจกรรมส่วนรวม และจากการทำสงครามเข้าครอบครองดินแดน มีการนำเสนอว่า ในทางทฤษฎี แนวการอธิบายยังคงมีปัญหายู้งทั้งสองแนว ในแนวแรก ต้องพิสูจน์ให้ได้ว่าทำไมรัฐจึงเป็นรูปแบบการจัดองค์กรที่เหมาะสมกว่ารูปแบบอื่น และในแนวหลัง ยังไม่ได้อธิบายถึงการก่อกำเนิดรัฐในกรณีทั่วไป เพราะการทำสงครามเข้าครอบครองรัฐอื่น ย่อม

แสดงว่ามีรัฐเดิมอยู่ก่อนแล้ว มีความสัมพันธ์แบบหมู่บ้านกับรัฐอยู่ก่อนแล้ว การเข้าครอบครองจึงไม่ได้อธิบายที่มาของรัฐ เป็นเพียงการเปลี่ยนตัวผู้ปกครองเท่านั้น¹

เมื่อพิจารณาในแง่มุมมองของหมู่บ้านตามแนวที่ทดลองเสนอ จะพบว่ารัฐไม่ได้เป็นอะไรเลยในสังคมเอเชีย รัฐอยู่นอกเหนือระบบการผลิตอันเป็นรากฐานการอยู่รอดของสังคมโดยสิ้นเชิง รัฐไม่มีฐานการผลิตในตัวเอง ทว่าดำรงอยู่ในประวัติศาสตร์ลอยๆ โดยไม่มีที่มา ในแง่นี้ รัฐมีความต่างจากทุน แม้ว่าทั้งรัฐและทุนจะเป็น “บุคคลภายนอก” ที่เข้ามาขูดรีดหมู่บ้านเหมือนกัน แต่ทุนมีพัฒนาการเป็นของตนเอง ซึ่งวางอยู่บนฐานการผลิตของตัวเอง ทุนจึงไม่ใช่อะไรที่อยู่นอกเหนือระบบการผลิตในสังคม เพียงแต่ทุนเป็นระบบการผลิตในสังคมอื่น ที่มีลักษณะของพัฒนาการแตกต่างออกไปจากหมู่บ้าน ก่อให้เกิดศักยภาพที่เหนือกว่าในบางด้าน และเข้ามาคุกคามเอาเปรียบหมู่บ้านได้ ด้วยศักยภาพที่ถูกพัฒนาขึ้นมาจากฐานการผลิตภายในสังคมของทุนนั้น

ในขณะที่ทุนเกิดขึ้นในสังคมของตัวเอง บนฐานการผลิตของตัวเอง เป็นวิถีการผลิตของตัวเอง รัฐไม่ได้เกิดขึ้นบนฐานการผลิตของตัวเอง รัฐอยู่นอกเหนือระบบการผลิต ไม่เกี่ยวข้องกับการผลิตโดยสิ้นเชิง รัฐจึงไม่ได้อยู่ในวิถีการผลิตแบบเอเชีย แต่รัฐอยู่นอกสังคมและเข้ามาขูดรีดสังคมหมู่บ้านซึ่งอยู่ในวิถีการผลิตแบบเอเชีย เมื่อพิจารณาในแง่นี้ จึงเกิดประเด็นคำถามว่ารัฐมาจากไหน และรัฐเป็นอะไรกันแน่ในสังคมเอเชีย

แนวคิดวิถีการผลิตเหมาะสมกับการอธิบายสังคมไทยหรือไม่

มีข้อเสนอว่า การใช้แนวความคิดเรื่องวิถีการผลิตเป็นแกนหลักในการอธิบายสังคม จะนำมาสู่ข้อจำกัดอันสืบเนื่องมาจากการติดยึดอยู่กับเรื่องกรรมสิทธิ์ส่วนบุคคล และแนวการมองที่เชื่อว่าเศรษฐกิจกำหนดการเมือง จนทำให้ละเลยบทบาทของอำนาจ อุดมการณ์ และกลไกของรัฐ ที่สำคัญที่สุดในการอธิบายสังคมแบบเอเชียในอดีตไป²

¹ Barry Hindess and Paul Q. Hirst, *Pre-capitalist Modes of Production* (London : Routledge & Kegan Paul Ltd, 1975), p. 198-200.

² สุวินัย ภรณวลัย, “สถานภาพของเศรษฐศาสตร์การเมืองไทยในทศวรรษที่ 1980”. และ สุวินัย ภรณวลัย, “ความคิดทางเศรษฐศาสตร์การเมืองของทรอตสกี,” ใน *วารสารเศรษฐศาสตร์ธรรมศาสตร์* 4 (มีนาคม 2529), หน้า 131.

เมื่อพิจารณาแนวความคิดเรื่องวิธีการผลิตตามแง่มุมที่ทดลองเสนอ จะพบในขั้นต้นว่า ประเด็นการยึดติดกับเรื่องกรรมสิทธิ์ส่วนบุคคล และแนวการมองแบบเศรษฐกิจกำหนดการเมืองไม่ใช่ปัญหาในการอธิบาย ในประเด็นแรก การมองจากแง่มุมของหมู่บ้านทำให้เห็นถึงความหมายของระบบกรรมสิทธิ์ชุมชน แบบที่แนวการมองจากสังคมนิยมหรือสังคมนิยมคอมมิวนิสต์ไม่สามารถอธิบายได้ ระบบกรรมสิทธิ์ชุมชนที่หมายถึงความสำนึกร่วมกันนี้ ก้าวข้ามพ้นทั้งระบบกรรมสิทธิ์เอกชนในโลกทุนนิยม และระบบกรรมสิทธิ์โดยรัฐในโลกสังคมนิยมคอมมิวนิสต์ อันเป็นขีดจำกัดของการยึดติดกับกรรมสิทธิ์ส่วนบุคคลโดยสิ้นเชิง ในประเด็นหลัง แนวคิดวิธีการผลิตแบบเอเชียชี้ชัดว่าเศรษฐกิจไม่ได้กำหนดการเมือง ทว่าทั้งเศรษฐกิจ การเมือง และอุดมการณ์ เป็นสิ่งเดียวกัน ในนามของระบบชุมชนหมู่บ้าน แนวการมองแบบเศรษฐกิจกำหนดการเมือง จึงไม่ใช่ปัญหาในการอธิบายอยู่ดี

ถึงขั้นนี้ งานศึกษาชั้นนี้พิจารณาว่าแนวคิดวิธีการผลิต “จำเป็น” ต่อการอธิบายสังคมไทย ทว่า “อาจไม่เพียงพอ” “จำเป็น” เพราะเป็นแนวคิดที่อธิบายหมู่บ้านไทย อันเป็นรากฐานของสังคมไทยได้อย่างลึกซึ้ง และมีนัยยะต่อการกำหนดทิศทางในอนาคต ทว่า “อาจไม่เพียงพอ” เพราะมองเห็นรัฐอยู่นอกกระบวนการผลิต เป็นเสมือนอีกสังคมหนึ่งที่อยู่นอกเหนือสังคมหมู่บ้านซึ่งเป็นสังคมที่แท้จริง อย่างไรก็ตาม รัฐมีบทบาทมากและมีความสำคัญอย่างยิ่ง ต่อกระบวนการเปลี่ยนแปลงโดยรวมของสังคมไทย ในฐานะที่กระทบกระทั่งกับหมู่บ้านอยู่ตลอดเวลา จึงไม่อาจละเลยจากการพิจารณาได้

ข้อจำกัดอันนี้ เป็นผลจากจุดมุ่งหมายของการศึกษาครั้งนี้เอง ที่ต้องการอธิบายแนวคิดวิธีการผลิตแบบเอเชียจากภายในสังคม จากแง่มุมของหมู่บ้านเอง จึงนำมาสู่ปัญหาในทางทฤษฎีที่ว่า รัฐมาจากไหน และรัฐเป็นอะไรในสังคมเอเชีย ดังที่กล่าวไว้ในตอนที่ผ่านมา

ในแง่ของการอธิบายสังคมไทย ความ “อาจไม่เพียงพอ” นี้ อาจถูกชดเชยได้ด้วยแนวคิดที่ว่าด้วย “รัฐเอเซีย” ซึ่งเป็นที่กล่าวถึงโดยทั่วไปอยู่แล้ว และบางครั้งถูกใช้ในชื่อของแนวคิดวิธีการผลิตแบบเอเชียเสียด้วยซ้ำ ทว่าการชดเชยนี้ ก็ยังไม่สามารถก้าวพ้นปัญหาทางทฤษฎีที่ว่ารัฐอยู่นอกสังคมเอเซียได้อยู่ดี การอธิบายโดยเน้นฝ่ายรัฐเป็นกระแสหลักอยู่แล้วในการศึกษาสังคมไทยโดยทั่วไป แต่มีลักษณะการมองที่แยกส่วน และตัดขาดจากหมู่บ้านไปโดยสิ้นเชิง การชดเชยในลักษณะนี้ จึงให้ได้อย่างมากเพียงแค่ภาพสองภาพที่แยกส่วนกันทว่าสัมพันธ์และต้องกัน ไม่ทำให้มองเห็นภาพของสังคมไทยเป็นเนื้อเดียว

แง่มุมที่มีความสำคัญมากกว่า คือในแง่ของทฤษฎี ความ “อาจไม่เพียงพอ” นี้ อาจถูกทำให้เพียงพอได้ โดยการแก้ปัญหาที่ว่ารัฐมาจากไหนและรัฐเป็นอะไรในสังคมเอเชีย การสืบสาวถึงความเป็นรัฐที่แท้จริง อาจทำให้แนวคิดวิธีการผลิตแบบเอเชีย “เพียงพอ” ต่อการอธิบายสังคมไทยได้ ถ้าสามารถมองเห็นว่ารัฐมีที่มาที่ไป และเป็นส่วนหนึ่งของสังคมได้จริง

ถึงที่สุดแล้ว ประเด็นคำถามนี้ สะท้อนออกมาอย่างชัดเจนว่า แนวคิดวิธีการผลิตยังไม่ตาย ยังไม่จบในตัวเอง ยังต้องการการพัฒนาในทางทฤษฎียิ่งขึ้นไปอีก โดยเฉพาะอย่างยิ่งแนวคิดวิธีการผลิตแบบเอเชีย ซึ่งมีความสำคัญอย่างยิ่งในการอธิบายสังคมไทย

วิธีการผลิตแบบไทย

การกล่าวถึงวิธีการผลิตแบบไทยในที่นี้ ต่างจากการตั้งคำถามว่าไทยอยู่ในวิธีการผลิตแบบใด ซึ่งเป็นการถกเถียงที่สำคัญกระแสนึงในการศึกษาสังคมไทยที่ผ่านมา วิธีการผลิตแบบไทยในที่นี้ ไม่ใช่การจัดประเภทให้สังคมไทยอยู่ในวิธีการผลิตแบบใดแบบหนึ่ง ซึ่งหมายรวมถึงวิธีการผลิตแบบเอเชียด้วย แต่หมายถึงการค้นหาแบบแผนภายในสังคมไทยเอง วิธีทางในการผลิตของสังคมไทยเอง ซึ่งวางพื้นฐานอยู่บนรากเหง้าประวัติศาสตร์ของสังคม และอาจไม่จำเป็นต้องเหมือนใคร

อย่างไรก็ดี จากการนำวิธีการผลิตแบบเอเชียมาอธิบายหมู่บ้านไทย อาจเป็นไปได้ว่าวิธีการผลิตแบบไทย เป็นส่วนหนึ่งหรือกรณีเฉพาะแบบหนึ่งของวิธีการผลิตแบบเอเชีย ทว่าแนวคิดวิธีการผลิตแบบเอเชียก็ยังไม่สมบูรณ์ ทั้งในด้านเนื้อหาทางทฤษฎี ซึ่งยังติดค้างกับประเด็นคำถามว่าด้วยรัฐอยู่ และในด้านขอบเขตการอธิบาย ครอบคลุมถึงสังคมต่างๆ ที่อาจใช้แนวคิดวิธีการผลิตแบบเอเชีย ซึ่งมองจากแง่มุมของหมู่บ้านนี้ ช่วยในการอธิบาย

ภายใต้เงื่อนไขดังกล่าวนี้ แนวคิดวิธีการผลิตแบบเอเชียอาจเป็นพื้นฐานที่ดีในการสร้างแนวคิดวิธีการผลิตแบบไทยขึ้นมา และในทางกลับกัน กระบวนการสร้างแนวคิดวิธีการผลิตแบบไทย ก็สามารถเอื้ออำนวยแง่มุมทางทฤษฎีให้แก่แนวคิดวิธีการผลิตแบบเอเชีย ดังเช่นในประเด็นว่าด้วยรัฐด้วยเช่นกัน

ในที่นี้ จะนำเสนอช่องทางสำหรับการพัฒนาแนวคิดวิธีการผลิตแบบไทยขึ้นมาในสังคมของเราเองดังนี้ คือ ในด้านการศึกษาชุมชนหมู่บ้าน ควรมีการศึกษาเจาะลึกลงไป ในแง่มุมต่างๆ ของระบบชุมชนหมู่บ้านไทย ภายใต้กรอบวิธีคิดแบบเป็นองค์รวม คือ ไม่ตัดขาดแต่ละส่วนออกมาศึกษาโดดๆ โดยไม่สัมพันธ์กับแง่มุมอื่นๆ เลย แง่มุมที่น่าจะให้ความสำคัญได้แก่ วิวัฒนาการของพลังการผลิต ความสัมพันธ์ทางการผลิต รวมถึงเรื่องระบบกรรมสิทธิ์ชุมชนและเรื่องทาส ระบบอุดมการณ์ในฐานะที่เป็นแกนยึดโยงแง่มุมต่างๆ เข้าด้วยกัน เป็นต้น การศึกษาแง่มุมต่างๆ อย่างสัมพันธ์กัน ถึงที่สุดแล้ว ควรจะนำมาสู่การสร้างภาพรวมของระบบชุมชนหมู่บ้านไทยอันมีแง่มุมต่างๆ เหล่านั้น ประกอบกลมกลืนกันเป็นเนื้อเดียวตามแบบวิธีคิดของชาวบ้านเอง หรือให้ภาพที่ใกล้เคียงความเป็นจริงให้มากที่สุด

ประเด็นที่วาร์ธูมาจากไหนและรัฐเป็นอะไรในสังคมเอเชีย เป็นประเด็นที่ต้องสืบเสาะค้นหาลึกลงไปประวัติศาสตร์ไทย เพื่อให้มองเห็นพัฒนาการที่แท้จริงของรัฐ และความเกี่ยวข้องระหว่างรัฐกับชุมชน การศึกษาทางด้านประวัติศาสตร์และโบราณคดีบางชิ้นให้ข้อเสนอว่าไทยมีระบบรัฐเป็นของตัวเองมาแต่โบราณ ประเด็นนี้จึงมีความสำคัญในอันที่จะช่วยจัดความ “อาจไม่เพียงพอ” ทางทฤษฎีของแนวคิดวิธีการผลิตได้ และจะเป็นกรณีเฉพาะอันหนึ่งสำหรับการพัฒนาแนวคิดวิธีการผลิตแบบเอเชียต่อไปด้วย

การศึกษาเพิ่มเติมในประเด็นต่างๆ ดังกล่าว อาจต้องใช้ทั้งระเบียบวิธีทางประวัติศาสตร์ ภาษาศาสตร์และนิรุกติศาสตร์ วรรณคดี ตลอดจนโบราณคดี ในการค้นคว้าวิจัย และในขั้นสุดท้าย ต้องมีกระบวนการทางความคิด ที่จะกรองข้อเท็จจริงในประวัติศาสตร์ของสังคมไทย และกลั่นออกมาเป็นแนวคิดวิธีการผลิตแบบไทยซึ่งมีลักษณะเป็นทฤษฎีในที่สุด

ทฤษฎีการพัฒนาระบบพื้นฐานของสังคมไทย

ควบคู่ไปกับการพัฒนาแนวคิดวิธีการผลิตแบบไทย การพัฒนาทฤษฎีการพัฒนาระบบพื้นฐานของสังคมไทย ก็สามารถเกิดขึ้นได้พร้อมๆ กัน ซึ่งงานศึกษาชิ้นนี้ได้พยายามนำเสนอเนื้อหาของการใช้แนวคิดวิธีการผลิตแบบเอเชียในการอธิบายหมู่บ้านไทย ต่อทางออกของหมู่บ้านไทยหรือทิศทางการพัฒนาไว้ในระดับหนึ่งแล้ว กระบวนการสร้างทฤษฎีการพัฒนา ควรที่จะพยายามเชื่อมรากเหง้าทางประวัติศาสตร์ที่แท้จริงของสังคมกับประสบการณ์การพัฒนา อันมักจะมีที่มาจากทฤษฎีการพัฒนาของต่างประเทศเข้าด้วยกัน

และวิเคราะห์ให้เห็นถึงความสัมพันธ์ระหว่างปัจจัยพื้นฐานภายในสังคมเอง กับแบบแผนหรือทิศทางที่สังคมตอบสนองต่อแนวทางการพัฒนาที่เกิดขึ้นกับสังคม อันจะนำมาสู่ข้อเสนอสำหรับทิศทางการพัฒนาที่สอดคล้องกับพื้นฐานของสังคมต่อไป

ในขั้นสุดท้ายนี้ งานศึกษาชิ้นนี้ได้ข้อเสนอเบื้องต้นว่า แนวทางการพัฒนาจะต้องเปิดโอกาสให้กับระบบชุมชนหมู่บ้าน ให้มีบทบาทในฐานะของสถาบันรากฐานที่สำคัญเป็นตัวของตัวเอง และดำรงอยู่ได้ด้วยตัวเอง การพัฒนาจะต้องเชื่อมั่นในพลังของชุมชนและพลังของประชาชน ทิศทางการพัฒนาทั้งภาคชนบทและภาคเมือง จะต้องเป็นไปในลักษณะที่สอดคล้องประสานกันอย่างเท่าเทียม ไม่เอารัดเอาเปรียบกัน อันจะส่งผลให้ระบบสังคมโดยรวมมีความยืดหยุ่นต่อแรงกระแทกจากภายนอก และมีความยั่งยืน สามารถพัฒนาตนเองให้ก้าวหน้าต่อไปได้ในระยะยาว

บทสรุป

ท้ายที่สุดของงานศึกษาชิ้นนี้ คือ ความพยายามที่จะนำเสนอว่า แนวคิดวิถีการผลิตแบบไทยมีความสำคัญทั้งในทางทฤษฎี คือ เอื้ออำนวยต่อการเติมเต็มแนวคิดวิถีการผลิตแบบเอเชียให้สมบูรณ์ และเป็นพื้นฐานสำหรับสำหรับทฤษฎีการพัฒนาที่เป็นของสังคมไทยเราเอง กับทั้งในทางปฏิบัติ คือ ช่วยในการอธิบายรากฐานของสังคมไทย และนำเสนอทิศทางที่จะเป็นทางออกของสังคมได้ แม้จะต้องใช้เวลาและความพยายามอีกมากในการสร้างแนวคิดทฤษฎีขึ้นมาเป็นของสังคมไทยเอง แต่ก็เป็นการกิจที่จะละเลยเสียไม่ได้ เพื่อความอยู่รอดของสังคมไทยในระยะยาว และช่องทางที่นำเสนอในงานศึกษาชิ้นนี้ น่าจะเอื้ออำนวยต่อการศึกษาในขั้นต่อไปได้ตามสมควร

จุดยืนของงานศึกษาชิ้นนี้ คือ การนำเสนองานทางทฤษฎีจากแง่มุมของชาวบ้านเอง จากแง่มุมของสังคมไทยและสังคมตะวันออก ที่เชื่อมั่นในศักยภาพและเส้นทางการพัฒนาที่เป็นตัวของตัวเอง มีเป้าหมายเป็นของตัวเอง มีวิธีการเป็นของตัวเอง ตลอดจนมีอนาคตเป็นของตัวเอง ผู้ศึกษาพยายามอย่างที่สุดที่จะหนักแน่นในจุดยืนดังกล่าว เพื่อที่จะนำเสนออีกทิศทางหนึ่งที่ต่างออกไปในการศึกษาทางด้านทฤษฎี แม้กระนั้น ก็ย่อมต้องมีข้อผิดพลาดเป็นจำนวนมาก จึงน่าจะได้มีการศึกษาทางด้านทฤษฎี จากแง่มุมต่างๆ ภายในสังคมของเราเอง ให้ลึกซึ้งและกว้างขวางยิ่งขึ้นต่อไป

บทส่งท้าย

ความนำ

ปมที่ว่ารัฐมาจากไหนและรัฐเป็นอะไรในสังคมเอเชีย เป็นประเด็นสำคัญที่อาจทำให้แนวคิดวิถีการผลิตแบบเอเชีย “เพียงพอ” ต่อการอธิบายสังคมไทย เพราะแม้เมื่อมองจากสายตาของหมู่บ้านแล้ว รัฐอยู่นอกเหนือระบบการผลิตของสังคมและดำรงอยู่ในประวัติศาสตร์อย่างลอยๆ โดยไม่มีที่มา แต่รัฐก็มีบทบาทที่สำคัญอย่างยิ่งต่อกระบวนการเปลี่ยนแปลงโดยรวมของสังคมอย่างไม่อาจละเลยได้ หากสามารถสืบค้นได้ว่า รัฐมีรากฐานที่มาจากภายในสังคมเอเชียเองแล้ว รัฐก็จะไม่อยู่นอกเหนือระบบการผลิตในสังคมอีกต่อไป ซึ่งจะแก้ปัญหาคือแนวคิดวิถีการผลิต “อาจไม่เพียงพอ” ต่อการอธิบายสังคมไทยในแง่มุมทางทฤษฎี ตามที่กล่าวไว้ในบทที่ 5 ได้

การสืบสาวหาที่มาของรัฐในสังคมไทย ก็เป็นกรณีเฉพาะกรณีหนึ่งสำหรับปมประเด็นดังกล่าว ซึ่งอาจช่วยจัดความ “อาจไม่เพียงพอ” นั้นได้ ทั้งยังอาจเอื้ออำนวยแง่มุมทางทฤษฎีให้แก่แนวคิดวิถีการผลิตแบบเอเชียให้สามารถพัฒนาขึ้นต่อไปด้วย ในปัจจุบัน เรามีองค์ความรู้และแนวคิดอยู่จำนวนหนึ่ง จากการศึกษาทางด้านโบราณคดีและประวัติศาสตร์โบราณ ในบทส่งท้ายนี้ จึงจะนำเสนอเปรียบเทียบกับแนวคิดวิถีการผลิตแบบเอเชียในมุมมองของหมู่บ้านที่กล่าวมาแต่ต้น เพื่อเป็นพื้นฐานสำหรับการศึกษาต่อไป

การนำเสนอในบทนี้จะเน้นเรื่องกำเนิดของรัฐ เพื่อดูว่ารัฐมีการพัฒนาการมาจากภายในสังคมหรือไม่ โดยจะพิจารณาจากงานของนักโบราณคดีและนักประวัติศาสตร์ที่ศึกษาทางด้านนี้โดยตรง 2 ท่าน คือ รศ.ศรีศักร วัลลิโภดม และ รศ.ดร.ธิดา สาระยา

อย่างไรก็ตาม ไม่ว่าวิถีการผลิตแบบเอเชียจะเป็นอย่างไร ไม่ว่ารัฐจะเป็นส่วนหนึ่งของสังคมเอเชียหรือไม่ ทุกวันนี้ เราต่างก็อยู่ภายใต้ระบบเศรษฐกิจทุนนิยมโลกด้วยกันทั้งสิ้น คำถามที่สำคัญข้อหนึ่งก็คือ วิถีการผลิตแบบเอเชียเกี่ยวข้องกับวิถีการผลิตแบบทุนนิยมอย่างไร และจะเกี่ยวข้องกันอย่างไรต่อไป ประเด็นนี้จะถูกนำเสนอเป็นประเด็นสุดท้าย โดยหวังว่าจะช่วยเอื้อต่อการกำหนดที่ยืนของการศึกษาแนวคิดวิถีการผลิตแบบเอเชียจากแง่มุมของหมู่บ้านนี้ ให้ชัดเจนยิ่งขึ้นต่อไป

ที่มาของรัฐในงานของศรีศักร วัลลิโภดม

ในงานเรื่อง “อีสานมีพัฒนาการเป็น “รัฐ” ”¹ พ.ศ.2528 ศรีศักรได้วิจารณ์แนวความคิดเกี่ยวกับพัฒนาการของสังคมเมืองและรัฐ และพิสูจน์ด้วยหลักฐานทางโบราณคดี แนวคิดดังกล่าวระบุว่าพัฒนาการของรัฐเริ่มจาก 1) สังคมมีระบบเศรษฐกิจที่ผลิตอาหารขึ้นเองได้ 2) ได้เคลื่อนย้ายลงสู่ที่ราบลุ่มและเพาะปลูกโดยใช้ชลประทาน 3) มีผลผลิตจำนวนมาก คนบางส่วนจึงไม่ต้องเพาะปลูกแต่ทำงานเฉพาะอย่างแทน 4) สังคมสลับซับซ้อนขึ้น เกิดการจัดระเบียบแบบแผนและชั้นวรรณะขึ้น และ 5) เกิดการจัดองค์กรเป็นรัฐและสังคมเมือง²

ศรีศักรเห็นว่า ความคิดในแนวนี้เป็นการตีความในลักษณะแนวตั้งมากเกินไป³ ซึ่งหมายถึงมองพัฒนาการของสังคมมนุษย์ในลักษณะที่เป็นวิวัฒนาการตามลำดับขั้น⁴ แต่ที่จริงแล้ว พัฒนาการของสังคมมนุษย์มีลักษณะไม่เท่าเทียมกันในแต่ละเวลาและสถานที่ จึงจำเป็นต้องมองในลักษณะแนวนอน⁵ ซึ่งทำให้เห็นความแตกต่างในเงื่อนไขของพัฒนาการของรัฐในแต่ละท้องถิ่นได้ดีกว่า⁶

ศรีศักรเห็นแย้งกับแนวความคิดที่อธิบายสังคมเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ว่าพัฒนาการของสังคมเมืองและรัฐเกิดขึ้นจากสังคมที่เพาะปลูกข้าวแบบเว็ตไรซ์ คือปลูกในที่ราบลุ่มที่มีการท่อน้ำและระบายน้ำ เป็นสำคัญ⁷ แต่การค้นคว้าในภาคตะวันออกเฉียงเหนือแสดงว่า ชุมชนไม่ได้ปลูกข้าวแบบเว็ตไรซ์ แต่ปลูกข้าวแบบฟลัดไรซ์ คือหว่านข้าวลงบนที่ชื้นแฉะใกล้ชุมชน ทำให้ไม่ต้องเร่ร่อนย้ายที่อย่างปลูกข้าวแบบดรายไรซ์ซึ่งมีลักษณะเลื่อนลอย และการปักหลักอยู่กับที่เป็นเงื่อนไขที่ทำให้ชุมชนสามารถขยายใหญ่โตจนสลับซับซ้อนได้⁸

อย่างไรก็ตาม การปลูกข้าวแบบฟลัดไรซ์นี้ ไม่ได้เป็นปัจจัยสำคัญให้เกิดสังคมเมืองและรัฐขึ้น เพียงแต่ทำให้ชุมชนตั้งหลักแหล่งอยู่กับที่และมีอาหารพอเลี้ยงได้เท่านั้น ศรีศักร

¹ ศรีศักร วัลลิโภดม, แอ่งอารยธรรมอีสาน (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์มติชน, 2533), หน้า 70-112.

² เรื่องเดียวกัน, หน้า 103.

³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 105.

⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 71.

⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 111.

⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 105.

⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 104.

⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 105-106.

เห็นว่า “...การที่จะมีพัฒนาการขึ้นเป็นรัฐนั้น ต้องมีความจำเป็นและทรัพยากรอื่นที่สามารถทำให้เกิดการติดต่อเกี่ยวข้องกับภายนอกมาสนับสนุน”⁹ ซึ่งตัวอย่างในกรณีแอ่งโคราช ซึ่งมีการก่อรูปขององค์กรที่เป็นรัฐขึ้นนั้น ความจำเป็นได้แก่การขาดแคลนในฤดูแล้ง และทรัพยากรได้แก่เกลือและโลหะ โดยเฉพาะอย่างยิ่งแร่เหล็ก ซึ่งเป็นแหล่งของความมั่งคั่งจากการค้าขายกับภายนอก¹⁰

ใน “ สยามประเทศ : ภูมิหลังของประเทศไทยตั้งแต่ยุคดึกดำบรรพ์จนถึงสมัยกรุงศรีอยุธยาอาณาจักรสยาม ”¹¹ พ.ศ.2534 หัวข้อที่ว่าด้วยกำเนิดของรัฐและอาณาจักรศรีศักรได้ให้ภาพพัฒนาการของสังคมมนุษย์จนกระทั่งเกิดขึ้นมาเป็นรัฐ สำหรับกรณีภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ โดยเฉพาะในดินแดนที่เป็นประเทศไทยในปัจจุบัน โดยอธิบายว่าการเกิดของรัฐเป็นขั้นตอนหนึ่งของปรากฏการณ์ทางสังคมและวัฒนธรรม แต่ไม่ได้เกิดขึ้นกับทุกสังคม จะเกิดขึ้นในสังคมที่พัฒนาขึ้นมาถึงระดับหนึ่งเท่านั้น¹²

ลักษณะหนึ่งของรัฐในระยะเริ่มแรกได้แก่รัฐชนเผ่า ซึ่งเกิดขึ้นในกลุ่มชนที่นับเครือญาติทางฝ่ายพ่อหรือฝ่ายแม่ฝ่ายใดฝ่ายหนึ่ง ทำให้เกิดตระกูลที่มีบรรพบุรุษเป็นศูนย์รวมแผ่ขยายออกเป็นเครือญาติมากมายหลายลำดับชั้นสัมพันธ์กันเป็นโครงสร้างที่แน่นอน ทำให้การสืบทอดอำนาจต่อเนื่องและชัดเจน เกิดเป็นองค์กรทางการเมืองที่มีหน้าที่ปกครองชุมชนขึ้น ในดินแดนประเทศไทยไม่ได้มีลักษณะดังกล่าว เพราะนับเครือญาติแบบสองฝ่ายพร้อมๆ กัน และกระจายกันอยู่ตามที่ต่างๆ เป็นกลุ่มเล็กๆ เสียมากกว่า หากมีการรวมกลุ่มกันเป็นกลุ่มใหญ่ขึ้น ก็เนื่องมาจากความสามารถในการสร้างตัวของผู้นำคนใดคนหนึ่ง ไม่ใช่สืบเนื่องมาจากการเป็นหัวหน้าของตระกูลแบบรัฐชนเผ่า แต่ก็ได้สร้างวัฒนธรรมบางอย่างขึ้นมาเป็นของส่วนกลางสำหรับทุกคนในกลุ่มนั้น เกิดเป็นรัฐชนชาติขึ้น¹³

ชุมชนที่จะมีการเติบโตขึ้นมาเป็นเมืองและรวมกันเป็นรัฐนั้น มักมีเงื่อนไขที่สำคัญคือ ต้องมีแหล่งทรัพยากรที่เป็นของหายาก เช่น เกลือ ทองแดง และเหล็ก อยู่ใกล้เคียง หรือไม่ก็ต้องเป็นที่ราบลุ่มใกล้ทะเลที่ติดต่อค้าขายกับภายนอกได้ การเติบโตของชุมชนไม่ได้เกิดจากคน

⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 107.

¹⁰ เรื่องเดียวกัน, หน้า 107.

¹¹ ศรีศักร วัลลิโภดม, สยามประเทศ : ภูมิหลังของประเทศไทยตั้งแต่ยุคดึกดำบรรพ์จนถึงสมัยกรุงศรีอยุธยาอาณาจักรสยาม (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์มติชน, 2534).

¹² เรื่องเดียวกัน, หน้า 117.

¹³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 117-120.

ในท้องถิ่นที่มีเชื้อสายเดียวกัน แต่เป็นการอพยพโยกย้ายเข้ามาอยู่ร่วมกันของคนหลายเชื้อสาย จึงทำให้เกิดความจำเป็นที่ต้องมีการสร้างบูรณาการทางวัฒนธรรมและการเมืองขึ้น¹⁴

ศรีศักรอธิบายว่า ในชั้นแรกคงมีการก่อตัวของกลุ่มคนที่มีพลังบางกลุ่ม แล้วแต่งงานกัน เกิดเป็นความสัมพันธ์ทางเครือญาติภายในตระกูลขึ้นสืบเชื้อสายต่อกันมา แต่ตระกูลในลักษณะนี้ไม่มีความมั่นคงเท่ากับแบบรัฐชนเผ่าซึ่งมีบรรพบุรุษร่วมกัน หากแต่อำนาจผูกพันกับบุคลิกของผู้มาเป็นรายบุคคล ทำให้เกิดการแย่งชิงอำนาจกันในระหว่างตระกูลอยู่เสมอ รัฐในลักษณะนี้จึงไม่เป็นปึกแผ่นมั่นคงพอที่จะขยายตัวเป็นรัฐขนาดใหญ่ได้¹⁵

รัฐต่าง ๆ ที่อยู่ใกล้เคียงกัน มีทั้งการรวมตัวกันและการรบพุ่งปราบปรามกันอยู่ตลอดเวลา การรวมตัวกันเกิดขึ้นโดยสงบ ผ่านความสัมพันธ์ทางเครือญาติโดยการแต่งงานระหว่างรัฐ ทำให้เกิดเป็นสหพันธรัฐ คือมีการรวมตัวกันเพียงหลวม ๆ ไม่ใช่อาณาจักรที่มีการรวมศูนย์อำนาจอย่างเป็นระบบและมีโครงสร้างชัดเจน แต่ละรัฐยังคงมีอิสระในการปกครองตนเอง เพียงแต่ยอมยกย่องกษัตริย์ของรัฐที่มีความสามารถเป็นหัวหน้าเท่านั้น ทั้งการรวมตัวกันเป็นสหพันธรัฐและการรบพุ่งปราบปรามกันระหว่างรัฐนี้ มีสาเหตุมาจากความขัดแย้งอย่างแน่นนอน¹⁶

ศรีศักระบุว่า ยังไม่มีหลักฐานเด่นชัดว่าอะไรคือความขัดแย้งที่ว่า แต่ได้พยายามวิเคราะห์ออกมาใน 2 ด้าน คือ 1) ด้านปัจจัยทางธรรมชาติ ในดินแดนนี้มีภัยธรรมชาติอยู่ ทำให้บางปีอาจเกิดฝนแล้งหรือน้ำท่วมขึ้น ซึ่งเป็นสภาวะการณ์ที่มนุษย์ควบคุมไม่ได้ เมื่อเกิดความอดอยากขึ้น จึงมีการรุกรานกันระหว่างชนกลุ่มต่าง ๆ เพื่อแสวงหาเสบียงอาหารมาแจกจ่ายกันในกลุ่มตน 2) บริเวณนี้มีการติดต่อค้าขายกับดินแดนภายนอก โดยรัฐทางชายทะเลเป็นตัวกลาง แต่สินค้าที่ภายนอกต้องการเป็นทรัพยากรธรรมชาติจากภายในภาคพื้นทวีป เช่น ของป่า รัฐชายทะเลจึงจำเป็นต้องติดต่อกับกลุ่มชนในทวีปเพื่อให้เป็นแหล่งสินค้า ความจำเป็นนี้ทำให้เกิดเครือข่ายทางเศรษฐกิจและการเมืองกับชุมชนภายในขึ้น แต่เนื่องจากรัฐชายทะเลมีหลายแห่ง จึงต้องแข่งขันแย่งชิงกันเพื่อสร้างและรักษาเครือข่ายผลประโยชน์ของตน¹⁷

เครือข่ายผลประโยชน์ดังกล่าว นำมาสู่ความจำเป็นที่จะต้องทำให้เกิดบูรณาการทางวัฒนธรรมและการเมืองระหว่างรัฐชายทะเลกับบ้านเมืองภายใน ทำให้เกิดแนวคิดเกี่ยวกับจักรพรรดิราชหรือการเป็นราชาที่เหนือกว่าราชาทั้งหลายขึ้น การเป็นจักรพรรดิราชนี้ จำเป็นต้อง

¹⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 124.

¹⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 124-125.

¹⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 130-131.

¹⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 131-134.

อาศัยคติความเชื่อจากภายนอกอันได้แก่อารยธรรมอินเดีย เพื่อสื่อสารให้เกิดการยอมรับระหว่างชุมชนบ้างเมืองต่างๆ ที่มีความหลากหลายได้ คติความเชื่อนี้มีทั้งแบบฮินดูและแบบพุทธ แต่มีลักษณะร่วมกันคือทำให้สถาบันกษัตริย์เกี่ยวข้องเชื่อมโยงกับสถาบันศาสนาอย่างลึกซึ้ง และเป็นกลไกสำคัญที่ทำให้รัฐเล็กๆ สามารถพัฒนาขึ้นเป็นรัฐใหญ่และอาณาจักรขึ้นได้ตามลำดับ¹⁸

ที่มาของรัฐในงานของธิดา สาระยา

ในงานเรื่อง “ การก่อตัวของรัฐในลุ่มน้ำท่าจีน-แม่กลอง : พัฒนาการทางประวัติศาสตร์ของเมืองนครปฐม ศึกษาจากหลักฐานทางโบราณคดี ”¹⁹ พ.ศ.2531 และ “ (ศรี) ทวารวดี : ประวัติศาสตร์ยุคต้นของสยามประเทศ ”²⁰ พ.ศ.2532 ธิดาได้อธิบายถึงการก่อตัวของรัฐ โดยศึกษาจากบ้านเมืองในลุ่มน้ำท่าจีน-แม่กลอง-เจ้าพระยา เริ่มด้วยการวิจารณ์แนวคิดของนักวิชาการในช่วงเกือบศตวรรษที่ผ่านมา ที่เน้นว่าการแพร่เข้ามาของอารยธรรมอินเดียเป็นปัจจัยหลักของการพัฒนาขึ้นมาเป็นบ้านเมืองของภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ เพียงแต่แตกต่างกันในรายละเอียดว่าใครเป็นผู้นำเข้ามาและชนพื้นเมืองมีการเลือกรับอย่างไรเท่านั้น ซึ่งมีผลต่อความเข้าใจในพัฒนาการของสังคมในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ คือ 1) สร้างเพดานความคิดว่ารัฐในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ เป็นผลโดยตรงจากการแพร่อารยธรรมอินเดีย รัฐมีลักษณะเป็นเอกภาพ และมีอำนาจรวมศูนย์เหนือพรมแดนที่มีขอบเขตชัดเจน 2) การแพร่เข้ามาของอารยธรรมอินเดียมีลักษณะที่กดทับ เปลี่ยนแบบแผนวัฒนธรรมเดิมทั้งหมดทุกแง่มุม เพราะไม่เชื่อว่าคนท้องถิ่นสามารถสร้างสรรค์วัฒนธรรมจนเจริญพอที่จะรับอารยธรรมที่ยิ่งใหญ่ของอินเดียได้ด้วยตนเอง²¹

ธิดาใช้หลักฐานทางโบราณคดียืนยันว่า ชุมชนในบริเวณลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยามีการพัฒนาตั้งเป็นบ้านเมืองอยู่แล้วก่อนที่จะรับวัฒนธรรมจากอินเดีย ชุมชนเหล่านี้ไม่ได้อยู่อย่างโดดเดี่ยวแต่มีการติดต่อกัน ทำให้เกิดวัฒนธรรมร่วมบางอย่างขึ้นอยู่ก่อนแล้ว และมีความเป็นปึกแผ่นสูงถึงระดับที่มีการรวมกลุ่มของชุมชนหมู่บ้าน เป็นชุมชนขนาดใหญ่ที่มีผู้นำปกครอง ซึ่งแม้ว่าจะไม่สามารถกำหนดโครงสร้างที่แน่นอนของชุมชนในระยะต้นนี้ได้ แต่ก็อาจกล่าวได้ว่ามีระบบ

¹⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 135-136.

¹⁹ ธิดา สาระยา, รัฐโบราณในภาคพื้นเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ : กำเนิดและพัฒนาการ (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์เมืองโบราณ, 2537), หน้า 274-295.

²⁰ ธิดา สาระยา, (ศรี)ทวารวดี : ประวัติศาสตร์ยุคต้นของสยามประเทศ (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์เมืองโบราณ, 2532)

²¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 55-56.

การเมืองเกิดขึ้นแล้ว โดยอาศัยบุคลิกภาพของผู้นำเป็นจุดเริ่มต้น ถือเป็น “ระบบการเมืองของผู้นำ” ในชุมชนระดับเมือง²²

ปัจจัยสำคัญของการก่อตัวของรัฐที่มักกล่าวถึงกัน ก็คือการเพิ่มกำลังการผลิตทางเกษตรกรรม เพื่อตอบสนองการเติบโตของจำนวนประชากรและความก้าวหน้าทางเทคโนโลยี ซึ่งมีผลสืบเนื่องไปถึงการกำหนดรูปแบบของรัฐระยะเริ่มแรก ว่ามีโครงสร้างอำนาจแบบรวมศูนย์ ธิดาเห็นว่า การก่อตัวของรัฐระยะเริ่มแรกไม่เกี่ยวกับการเพิ่มกำลังการผลิตดังกล่าว โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ไม่มีการปลูกข้าวแบบทดน้ำหรือเว็ตไรซ์ในบริเวณที่รัฐเริ่มแรกก่อตัวเลย เพราะชุมชนในขณะนั้นไม่ได้กระจุกตัวแออัดจนขาดแคลนพื้นที่เพาะปลูก หากแต่อยู่กันกระจัดกระจายอย่างกว้างขวาง และยังไม่มียุทธศาสตร์ยืนยันว่ามีพัฒนาการทางเทคโนโลยีที่มีกำลังการผลิตข้าวมากกว่าการหว่านแบบง่าย ๆ เลย²³

ลักษณะของชุมชนที่กระจัดกระจายนี้เอง ที่เป็นปัจจัยสำคัญที่กำหนดรูปแบบการรวมตัวของบ้านเมือง เพราะชุมชนเหล่านี้ทำการเกษตรเพื่อเลี้ยงตัวเองเท่านั้น ไม่ได้ผลิตสิ่งของเฉพาะอย่าง จึงต้องพึ่งพาสิ่งจำเป็นที่ไม่ได้ผลิตเองนี้จากชุมชนในท้องถิ่นอื่น ความจำเป็นต้องแลกเปลี่ยนกับทั้งภายในภูมิภาคและระหว่างภูมิภาคนี้เอง ทำให้เกิดศูนย์กลางขึ้นในที่ต่างๆ เป็นหมู่บ้าน เมืองเล็ก เมืองใหญ่ และเมืองระดับนคร²⁴

ธิดาพยายามแสดงให้เห็นว่า การก่อตัวของรัฐไม่ได้มาจากปัจจัยภายนอก เช่น การค้าโพ้นทะเล การรับอารยธรรมอินเดีย แต่เพียงอย่างเดียว แต่เกิดจากปัจจัยทั้งภายในและภายในร่วมกันกำหนด การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจสังคมภายในเอง ได้แก่ การที่ประชากรเพิ่มมากขึ้น และกระจายตัวอยู่ในบริเวณกว้างที่มีแม่น้ำลำคลองไหลผ่าน ทำให้ชุมชนมีความสัมพันธ์กันในด้านเศรษฐกิจสังคม นำไปสู่การเกิดสังคมเมืองตามชุมทางคมนาคมซึ่งมีแม่น้ำลำคลองเป็นเครือข่ายเชื่อมต่อถึงกัน ปัจจัยภายนอกมีบทบาทเป็นตัวเร่ง เช่น การรับอารยธรรมอินเดียมาจัดระบบความคิดและรูปแบบการปกครอง และการค้าข้ามภูมิภาคได้สร้างความมั่งคั่งให้กับผู้นำ จนเกิดความแตกต่างทั้งฐานะทางสังคมและฐานะของเมืองขึ้นด้วย²⁵

²² เรื่องเดียวกัน, หน้า 59-63.

²³ ธิดา สาระยา, รัฐโบราณในภาคพื้นเอเชียตะวันออกเฉียงใต้: กำเนิดและพัฒนาการ, หน้า 277-278.

²⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 278.

²⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 293-294.

มองกำเนิดรัฐจากแง่มุมของวิถีการผลิตแบบเอเชียบนจุดยืนของหมู่บ้าน

จากองค์ความรู้และแนวความคิดที่มีอยู่ อาจสรุปภาพคร่าว ๆ ได้เป็น 2 ช่วง คือ ในช่วงแรก ชุมชนหมู่บ้านซึ่งมีการผลิตแบบเลี้ยงตัวเอง จำเป็นต้องอาศัยสิ่งของบางอย่างที่ผลิตเองไม่ได้จากภายนอก ก่อให้เกิดการติดต่อแลกเปลี่ยนกันขึ้นระหว่างชุมชนทั้งภายในและภายนอก ภูมิภาค ชุมชนบางแห่งที่มีเงื่อนไขทางภูมิศาสตร์ที่เอื้อ เช่น อยู่ใกล้กับแหล่งทรัพยากรธรรมชาติที่จำเป็นและหายาก หรืออยู่ในตำแหน่งที่เป็นชุมทางคมนาคม ได้เติบโตขึ้นมาบนเงื่อนไขความจำเป็นของการแลกเปลี่ยนนี้ เกิดเป็นสังคมเมืองที่มีลักษณะซับซ้อนขึ้น เริ่มมีการจัดระเบียบการปกครองโดยผู้นำซึ่งมีบุคลิกภาพเฉพาะตัว พร้อม ๆ กับที่ความสัมพันธ์แบบแลกเปลี่ยนระหว่างชุมชนได้พัฒนาขึ้นมาเป็นเครือข่ายผลประโยชน์ทั้งทางเศรษฐกิจและสังคม ระหว่างชุมชนในภูมิภาคและต่างภูมิภาคขึ้น ความสัมพันธ์ที่เป็นเครือข่ายนี้ มีลักษณะขัดแย้งและแย่งชิงผลประโยชน์กัน การเมืองระหว่างชุมชนเหล่านี้จึงเคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลงตลอดเวลา ทั้งโดยการรวมตัวกันอย่างสันติ และการรบราปร่าปรามกัน

ชุมชนที่เป็นเมืองในระยะเริ่มแรกนี้ ประกอบด้วยคนหลายเชื้อสายเผ่าพันธุ์ การจัดระเบียบทางสังคมในเมืองจึงต้องแตกต่างไปจากแบบชุมชนหมู่บ้านแต่เดิม เกิดเป็น “ระบบการเมืองของผู้นำชุมชนระดับเมือง” หรือ “รัฐชนชาติ” ขึ้น อย่างไรก็ตาม ความจำเป็นที่จะต้องปกป้องเครือข่ายผลประโยชน์ของตน ทำให้การจัดระเบียบทางสังคมในระดับเมืองไม่เพียงพอ แต่ยังต้องการกลไกที่สามารถจัดระเบียบทางสังคมในระดับเครือข่าย ซึ่งยังมีความหลากหลายมากขึ้นอีกด้วย ในช่วงที่สองนี้ แนวความคิดจากอารยธรรมอินเดียได้ถูกนำมาใช้เสริมสร้างความเข้มแข็งของรัฐ คือ ทำให้ผู้นำมีลักษณะเป็นสถาบันมากขึ้น ก้าวข้ามพ้นจากความเป็นชาติพันธุ์หรือกลุ่มชนใดกลุ่มชนหนึ่ง แต่มีลักษณะเป็นสถาบันกลางของคนทุกเชื้อสาย ซึ่งทำได้โดยการเผยแพร่ศาสนาที่มาจากภายนอก คือฮินดูและพุทธ ซึ่งไม่ได้เป็นของชนกลุ่มใดกลุ่มหนึ่ง ทำให้ทุก ๆ กลุ่มชนยอมรับได้ง่ายกว่า แล้วจึงผูกสถาบันกษัตริย์เข้ากับสถาบันศาสนาซึ่งเป็นเสมือนสมบัติร่วมของทุกกลุ่มชน โดยวิธีนี้ รัฐจึงมีความชอบธรรม และสามารถถูกยอมรับโดยชุมชนที่หลากหลายแตกต่างกันมากได้

เมื่อมองจากแง่มุมของหมู่บ้านตามที่ทดลองเสนอ พบว่ายังยากที่จะกล่าวยืนยันในที่นี้ว่า รัฐกำเนิดขึ้นมาจากการผลิตในสังคมและเป็นส่วนหนึ่งของสังคมหรือไม่ เพราะในแง่หนึ่ง เครือข่ายการแลกเปลี่ยนดังกล่าวมีความจำเป็นต่อการดำรงอยู่ของหมู่บ้านจริง คือ ทำให้หมู่บ้านได้รับปัจจัยจำเป็นบางอย่างที่ไม่มีอยู่ในท้องถิ่นได้ แต่ในอีกแง่หนึ่ง เราไม่สามารถยืนยันได้ว่าชุมชนหมู่บ้านจะอาศัยเครือข่ายการแลกเปลี่ยนนี้ได้ก็ต่อเมื่อมีรัฐควบคุมอยู่เท่านั้น ดังที่ได้เคยกล่าวถึงมาแล้วว่าหมู่บ้านไม่ได้ดำรงอยู่โดด ๆ หากแต่มีความสัมพันธ์พึ่งพากันเป็นชุมชนใหญ่อยู่

แล้ว และความสัมพันธ์นี้ดำรงอยู่ได้โดยไม่ต้องอาศัยรัฐเป็นตัวกลางเลย เช่น เราทราบว่ามียุทธศาสตร์ของกลุ่มชนบางกลุ่มเดินทางร่อนค้าขายเป็นระยะไกลๆ โดยไม่ขึ้นกับรัฐใดรัฐหนึ่งเลย เป็นต้น

อย่างไรก็ตาม รัฐอาจมีความจำเป็นในฐานะที่เป็นกลไกบางอย่าง ซึ่งบำรุงรักษาเครือข่ายนี้ให้ดำรงอยู่ได้โดยที่ไม่ปรากฏให้เห็นเด่นชัดด้วยก็ได้ ความสัมพันธ์ระหว่างการมีอยู่ของรัฐกับเครือข่ายการแลกเปลี่ยนนี้ จึงยังเป็นปริศนาอยู่เมื่อมองจากแง่มุมของหมู่บ้าน และยังต้องรอคอยการค้นหาคำตอบต่อไป

วิธีการผลิตแบบเอเชียกับวิธีการผลิตแบบทุนนิยม

ดังที่ได้กล่าวไว้แล้วว่า วิธีการผลิตแบบเอเชียมิได้ดำรงอยู่โดยลำพัง ทว่าดำรงอยู่ในโลกซึ่งมีความหลากหลาย และนับวันจะเชื่อมโยงถึงกันมากขึ้นทุกที ปัจจุบันนี้ เราอาจไม่สามารถกล่าวว่ามีสังคมใดอยู่ภายใต้วิธีการผลิตแบบเอเชียได้อีกต่อไป ชะตากรรมทางประวัติศาสตร์ของวิธีการผลิตแบบเอเชียได้ถูกกล่าวถึงในงานศึกษามากมาย ที่วิเคราะห์การแผ่ขยายของระบบเศรษฐกิจทุนนิยมเข้ามาในสังคมเอเชีย จึงจะไม่กล่าวในที่นี้ซ้ำอีก อย่างไรก็ตาม การที่แนวคิดวิธีการผลิตแบบเอเชียมีความสำคัญอย่างยิ่ง ต่อการพัฒนาทฤษฎีการพัฒนาภายในสังคมเอเชียขึ้นมาเอง โดยไม่ตกอยู่ภายใต้การครอบงำของแนวการพัฒนาแบบตะวันตก ประเด็นว่าด้วยความเกี่ยวข้องสัมพันธ์กันระหว่างวิธีการผลิตแบบเอเชียกับวิธีการผลิตแบบทุนนิยม และพลวัตของสังคมซึ่งเติบโตมาบนเส้นทางของวิธีการผลิตแบบเอเชีย ในโลกที่เชื่อมโยงถึงกันภายใต้เศรษฐกิจทุนนิยมนี้ จึงมีความสำคัญอย่างยิ่งต่อการนำมาพิจารณา

ประเด็นแรกที่ต้องย้ำความสำคัญคือ วิธีการผลิตแบบเอเชียเป็นแนวพัฒนาการของสังคม ซึ่งมีเส้นทางเป็นของตัวเอง มีเป้าหมายในการพัฒนาเป็นของตัวเอง และไม่ได้มุ่งไปสู่ความเป็นทุนนิยม อย่างไรก็ตามตามที่กล่าวถึงไว้ในบทที่ 2 แล้ว วิธีการผลิตแบบเอเชียมีพัฒนาการช้าๆ อย่างค่อยเป็นค่อยไป ซึ่งแม้จะมีผลดีอย่างมาก แต่ก็กลายเป็นช่องว่างให้ถูกคุกคามจากระบบสังคมอื่นๆ ที่มีทิศทางการพัฒนาแบบอื่น ไปด้วยพร้อมๆ กัน วิธีการผลิตแบบทุนนิยม เป็นอีกแนวพัฒนาการหนึ่งของสังคมอื่น ที่ได้เข้ามาคุกคามสังคมที่อยู่บนเส้นทางของวิธีการผลิตแบบเอเชียนี้ พร้อมๆ กับที่สถาปนาระบบเศรษฐกิจโลกขึ้นมาได้สำเร็จ และเกิดภาวะการเชื่อมโยงถึงกันมากขึ้นเรื่อยๆ ตามที่เป็นอยู่ในปัจจุบัน

ประเด็นต่อมาก็คือ เป็นเรื่องยากที่จะกล่าวว่ายังมีวิธีการผลิตแบบเอเชียหลงเหลืออยู่หรือไม่ในปัจจุบัน เพราะระบบเศรษฐกิจของประเทศต่างๆ ก็ถูกผนวกเข้ากับเศรษฐกิจโลกอย่างแน่นหนา ไม่ว่าจะโดยเต็มใจหรือไม่ก็ตาม แต่ถึงกระนั้น เราสามารถระบุได้อย่างค่อนข้าง

ข้างมันใจว่า ทุกสังคมที่พัฒนาการมาภายใต้วิถีการผลิตแบบเอเชียเป็นเวลายาวนาน ก่อนที่จะถูกผนวกเข้ากับเศรษฐกิจโลกอย่างในปัจจุบันนั้น ต้องมีรากเหง้าของความเป็นวิถีการผลิตแบบเอเชียหลงเหลือตกค้างอยู่ภายในระบบสังคมอย่างแน่นอเนน ไม่ว่าจะมากน้อยเพียงใด และไม่ว่าระบบเศรษฐกิจปัจจุบันของสังคมเหล่านั้นจะเป็นเช่นใดก็ตาม การสืบสาวค้นหารากเหง้าของวิถีการผลิตแบบเอเชียนี้ ต้องกระทำในระดับประชาชน ไม่ว่าสถาบันหมู่บ้านจะยังคงหลงเหลืออยู่หรือล่มสลายไปแล้ว เพราะประชาชนเป็นผู้เก็บรักษาความเป็นตัวของตัวเองไว้ได้นานที่สุด ต่างจากระดับประเทศ ซึ่งพร้อมที่จะถูกกลืนและสูญเสียความเป็นตัวของตัวเองได้อย่างรวดเร็ว

อีกประเด็นหนึ่งที่สำคัญก็คือ วิถีการผลิตแบบเอเชีย ไม่ปฏิเสธการพัฒนาเทคโนโลยี ทว่าพัฒนาเทคโนโลยีขึ้นมาบนหลักการของวิถีการผลิตแบบเอเชียเอง แต่ที่ทุกวันนี้สังคมที่พัฒนาขึ้นมาภายใต้วิถีการผลิตแบบเอเชียประสบปัญหาจากเทคโนโลยีมาก ก็เพราะเทคโนโลยีถูกรอบครอบโดยทุน ทุนพัฒนาเทคโนโลยีขึ้นมาบนตรรกะของตนเอง และใช้เทคโนโลยีในการหาประโยชน์ใส่ตน ผ่านการทำลายล้างผู้อื่น เทคโนโลยีจึงกลายเป็นสิ่งอันตรายต่อสังคมไปในที่สุด

ในประเด็นสุดท้าย ไม่ว่าจะอย่างไรก็ตาม สังคมโลกขณะนี้อยู่ภายใต้ระบบเศรษฐกิจทุนนิยม แม้แนวคิดวิถีการผลิตแบบเอเชีย จะสามารถบ่งชี้ทิศทางการพัฒนาจากภายในสังคมขึ้นมาได้ แต่ทิศทางการพัฒนานี้ ก็ยังคงอยู่ภายใต้เงื่อนไขที่บริบทของสังคมเป็นระบบเศรษฐกิจทุนนิยม แนวการฟื้นฟูระบบชุมชนหมู่บ้านที่ถูกนำเสนอโดยการพิจารณาแนวคิดวิถีการผลิตแบบเอเชีย จึงต้องตระหนักถึงความเป็นจริงข้อนี้ให้มาก ในท่ามกลางกระแสความเชื่อมโยงที่มีแนวโน้มมุ่งสู่ความเป็นหนึ่งเดียวของโลกนี้ หลายนๆ เสียงได้กล่าวถึงกระแสของความหลากหลายซึ่งก่อตัวขึ้นมาพร้อมๆ กัน และทวีความเข้มข้นขึ้นทุกขณะ กระแสของความหลากหลายนี้เอง ที่จะเป็นช่องทางให้แนวการพัฒนามาบนพื้นฐานของวิถีการผลิตแบบเอเชีย สามารถเป็นรูปเป็นร่างขึ้นมาได้ในที่สุด

เมื่อหันมามองสภาพจริงในสังคม สิ่งที่เราควรจะได้เห็นก็คือ การดำรงอยู่ร่วมกันได้ของภาคที่แตกต่างกันในสังคม เศรษฐกิจภาคเมืองของไทยถูกผนวกเข้ากับเศรษฐกิจโลกภายใต้ระบบทุนนิยมแล้วโดยสมบูรณ์ ก็จะต้องเติบโตบนวิถีทางแห่งการแข่งขันในเวทีโลกต่อไป โดยเอาตัวเองให้อยู่รอดให้ได้ ในขณะที่เศรษฐกิจภาคประชาชน ซึ่งกำลังถูกขูดรีดจากภาคเมืองอย่างรุนแรงจนกำลังจะล่มสลายไป ก็จะต้องหันกลับมาค้นหาเส้นทางพัฒนาของตนเอง ที่ทำให้ยืนอยู่บนขาของตัวเองได้ ภาคเมืองก็ต้องเปลี่ยนแปลงวิธีการต่อสู้เพื่อเอาตัวรอดเสียใหม่ ยุติการทำลายภาคประชาชน เพราะการสูญเสียภาคประชาชน ก็จะเป็นการทำลายฐานรองรับตัวเองไปโดยไม่รู้ตัว

โดยสรุปแล้ว ไม่ว่าวิธีการผลิตแบบเอเชียจะยังคงดำรงอยู่หรือไม่ แต่สังคมที่พัฒนาขึ้นมาภายใต้วิธีการผลิตแบบเอเชียก็ยังคงดำรงอยู่ต่อไป ภายใต้ระบบเศรษฐกิจทุนนิยมโลก อย่างน้อยก็ในช่วงระยะเวลาปัจจุบัน แนวการพัฒนาที่ถูกนำเสนอ อาจมองได้ว่าเป็นการ “ปลูก” วิธีการผลิตแบบเอเชียให้ฟื้นขึ้นมาอีกครั้ง แต่เป็นวิธีการผลิตแบบเอเชียในรูปแบบใหม่ ที่สอดคล้องกับภาวะแวดล้อมใหม่ที่ไม่เหมือนเดิม เป็นวิธีการผลิตแบบเอเชียที่ถูก “ปฏิรูป” ให้สอดคล้องกับภาวะการณ์จริงในปัจจุบัน และมีพลวัตในตัวเอง พร้อมทั้งจะผลิตซ้ำตัวเองในรูปแบบที่ทันต่อบริบทของสังคมโลกต่อไปในอนาคต

รายการอ้างอิง

ภาษาไทย

- กนกศักดิ์ แก้วเทพ. การพัฒนาประเทศไทย จากแผนพัฒนาฉบับที่ 1-7 บทวิเคราะห์ทาง
ยุทธศาสตร์. ใน จตุรงค์ บุญรัตนสุนทร, วิธีวิทยาการศึกษาสังคมไทย วิธีใหม่แห่งการ
พัฒนา. กรุงเทพมหานคร : ฝ่ายข้อมูลและเผยแพร่ โครงการส่งเสริมองค์การพัฒนา
เอกชนไทย, 2535.
- กุหลาบ สายประดิษฐ์. กำเนิดครอบครัวของมนุษยชาติ ระเบียบสังคมของมนุษย์.
กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์กอไผ่, 2524.
- ไกรยุทธ อีรตยาคีนันท์. แก่นสารของเศรษฐศาสตร์. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2532.
- คาร์ล มาร์กซ์ การก่อรูปของเศรษฐกิจก่อนทุนนิยม. แปลโดย ธเนศ อาภรณ์สุวรรณ.
กรุงเทพมหานคร : มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2527.
- คาร์ล มาร์กซ์ และเฟรเดริก เองเงิลส์. คำประกาศแห่งความเสมอภาค. กรุงเทพมหานคร :
องค์การบริหาร องค์การนักศึกษามหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2517.
- ฉัตรทิพย์ นาถสุภา. แนวคิดนักทฤษฎีสังคมมานุษยชาติ. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์สร้าง
สรรค์, ม.ป.ป.
- _____. บันทึกจากโตโต. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์สร้างสรรค์, 2531.
- _____. บ้านกับเมือง. กรุงเทพมหานคร : โครงการส่งเสริมสถาบันหมู่บ้าน ศูนย์
วัฒนธรรมเพื่อการพัฒนาหมู่บ้านอีสาน และสำนักพิมพ์สร้างสรรค์, 2529.
- _____. ประวัติศาสตร์การปฏิวัติอุตสาหกรรมเปรียบเทียบ. กรุงเทพมหานคร : ศูนย์
ศึกษาเศรษฐศาสตร์การเมือง คณะเศรษฐศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย และ
สำนักพิมพ์สร้างสรรค์, 2536.
- _____. เศรษฐกิจหมู่บ้านไทยในอดีต. พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์
สร้างสรรค์และสำนักพิมพ์หมู่บ้าน, 2533.
- _____. เศรษฐศาสตร์กับประวัติศาสตร์ไทย. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์สร้างสรรค์,
2524.

- _____. หมู่บ้านกับรัฐในกระบวนการพัฒนา. เศรษฐศาสตร์ปริทัศน์ 8 (กันยายน 2529).
- _____. วัฒนธรรมตะวันตกกับพัฒนาการสังคมไทย. ปาฐกถาพิเศษ "ป่วย อังภากรณ์" ครั้งที่ 3. 7 กันยายน 2533.
- _____. วัฒนธรรมไทยกับกระบวนการเปลี่ยนแปลงสังคม. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2534.
- ฉัตรทิพย์ นาถสุภา และประนุช ทรัพย์สาร. อุดมการณ์ชนชั้นผู้มีบุญอีสาน. บทความเสนอต่อการสัมมนาเรื่อง History and Peasant Consciousness in Southeast Asia ที่เมืองโอซาก้าและริมทะเลสาบบิวา ประเทศญี่ปุ่น 20-27 กันยายน 1982. (อัดสำเนา)
- ฉัตรทิพย์ นาถสุภา และพรพิไล เลิศวิชา. วัฒนธรรมหมู่บ้านไทย. กรุงเทพมหานคร : สถาบันพัฒนาชนบท มูลนิธิหมู่บ้าน และสำนักพิมพ์สร้างสรรค์, 2537.
- ชัยอนันต์ สมุทวณิช. ศักดิ์นาถกับพัฒนาการของสังคมไทย. กรุงเทพมหานคร : นำอักษรการพิมพ์, ม.ป.ป.
- ชลสิทธิ์ ชูชาติ. การค้าวัวต่าง. เศรษฐศาสตร์ปริทัศน์ 8 (กันยายน 2529).
- _____. ข้อสังเกตเบื้องต้นในการศึกษาประวัติศาสตร์เศรษฐกิจหมู่บ้านของชาวนานคราและลานนาไทย. รายงานการสัมมนาประวัติศาสตร์นครศรีธรรมราช ครั้งที่ 2. กรุงเทพมหานคร : วิทยาลัยครุณครศรีธรรมราช ร่วมกับสำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ, 2526.
- _____. วิวัฒนาการเศรษฐกิจหมู่บ้านในภาคเหนือของประเทศไทย พ.ศ.2394-2475. วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร, 2523.
- ทรงชัย ณ ยะลา. วิวาทะด้วยสังคมกึ่งเมืองขึ้น-กึ่งศักดินาของไทย. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์น้ำหยาด, 2524.
- ธิดา สารยา. กว่าจะเป็นคนไทย. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ศิลปวัฒนธรรม, 2531.
- _____. เจนละ : ประวัติศาสตร์อีสานโบราณ. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์มติชน, 2535.
- _____. รัฐโบราณในภาคพื้นเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ : กำเนิดและพัฒนาการ. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์เมืองโบราณ, 2537.
- _____. (ศรี)ทวารวดี : ประวัติศาสตร์ยุคต้นของสยามประเทศ. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์เมืองโบราณ, 2532.

- ประนุช ทรัพย์สาร. วิวัฒนาการเศรษฐกิจหมู่บ้านในภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย พ.ศ.2394-2475. วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบัณฑิต จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2525.
- ประเวศ วะสี. วิกฤติหมู่บ้านไทย. ใน พิทยา ว่องกุล, วิกฤติหมู่บ้านไทย ทางออกและอนาคตอยู่ที่ไหน. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์หมู่บ้าน, 2532.
- ปลาย้อ ชนนวนนท์. นายทุนพ่อค้ากับการก่อตัวและขยายตัวของระบอบทุนนิยม ในภาคเหนือของประเทศไทย พ.ศ.2464-252. กรุงเทพมหานคร : โครงการหนังสือเล่มสถาบันวิจัยสังคม จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย และสำนักพิมพ์สร้างสรรค์, 2530.
- เปอร์รี่ แอนเดอร์สัน. วิพากษ์วิธีการผลิตแบบเอเชีย. แปลโดย จามะรี พิทักษ์วงศ์. เศรษฐศาสตร์การเมือง 4 (กรกฎาคม 2528).
- พรชัย คุ่มทวีพร. แนววิเคราะห์สังคมไทย จากอดีต-ปัจจุบัน. ใน สมัชชาวิชาการสังคมศาสตร์เพื่อการวิจัย ปี 2526. สถาบันวิจัยสังคม จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- พรพิไล เลิศวิชา. ตีรึง จากไพร่หนีนายถึงธนาคารแห่งขุนเขา. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์หมู่บ้าน, 2532.
- _____. ศักยภาพของชนบทไทยในปัจจุบัน. ใน ผาสุก พงษ์ไพจิตร และสังคิด พิริยะรังสรรค์, พลวัตไทย มุมมองจากเศรษฐศาสตร์การเมือง. กรุงเทพมหานคร : ศูนย์ศึกษาเศรษฐศาสตร์การเมือง คณะเศรษฐศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2534.
- แล ดิลกวิทยรัตน์. ทฤษฎีสังคมกับประวัติศาสตร์หมู่บ้านในเอเชีย. เศรษฐศาสตร์ปริทัศน์ 8 (กันยายน 2529).
- _____. “วิธีการผลิตแบบเอเชีย” กับเงื่อนไขทางประวัติศาสตร์แห่งความด้อยพัฒนาของสังคมไทย. วารสารธรรมศาสตร์ 9.
- _____. เวียดนามกับวิธีการผลิตแบบเอเชีย. เอเชียปริทัศน์ 4(มกราคม-มีนาคม 2526).
- วิทยากร เชียงกุล. พจนานุกรมศัพท์เศรษฐศาสตร์การเมือง. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ผลึก,ม.ป.ป.
- วุฒิชัย มูลศิลป์ และธรรมนิตย์ วราภรณ์, บรรณาธิการ. กบฏขาวนา. กรุงเทพมหานคร : สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย, 2525.
- ศรีศักร วัลลิโภดม. เมืองโบราณในอาณาจักรสุโขทัย. งานวิจัยเสนอต่อสถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2532.
- _____. สยามประเทศ : ภูมิหลังของประเทศไทยตั้งแต่ยุคดึกดำบรรพ์จนถึงสมัยกรุงศรีอยุธยา. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์มติชน, 2534.

- _____. แอ่งอารยธรรมอีสาน. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์มติชน, 2533.
- ศรีศักร วัลลิโภดม และ สุจิตต์ วงษ์เทศ. กรุงเทพฯ มาจากไหน. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์เจ้าพระยา, 2525.
- ศิรินทร์ บุญโสธรสถิตย์. ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจชนบทภาคใต้ฝั่งตะวันออกภายหลังสนธิสัญญาบาวริง พ.ศ.2398. รายงานการสัมมนาประวัติศาสตร์นครศรีธรรมราช ครั้งที่ 2. กรุงเทพมหานคร : วิทยาลัยครูนครศรีธรรมราช ร่วมกับสำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ, 2526.
- สมศักดิ์ เจียมธีรสกุล. สังคมไทย จากศักดิ์นาสู่ทุนนิยม. วารสารธรรมศาสตร์ 11 (มิถุนายน 2526).
- สมศักดิ์ สามัคคีธรรม. แนวคิดมาร์กซิสต์กับการศึกษาเรื่องการเปลี่ยนแปลงในสังคมชาวนาประเทศโลกที่สาม. กรุงเทพมหานคร : สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย, 2533.
- สมเกียรติ วันทะนะ. รัฐสมบูรณาญาสิทธิในสยาม 2435-2475. สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย, 2525. (อัดสำเนา)
- สรรค์ รังสฤษฏี. วิวัฒนาการแห่งสังคมสยามภาคต้น. พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ไทยศึกษา, 2522.
- สิริลักษณ์ ศักดิ์เกรียงไกร. ต้นกำเนิดชนชั้นนายทุนในประเทศไทย (พ.ศ.2398-2453). กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์สร้างสรรค์, 2523.
- สุรพงษ์ ชัยนาม. มากซ์และสังคมนิยม. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพมหานคร : กองบรรณาธิการปาจารย์สาร มูลนิธิเสรียวโกเศศ-นาคะประทีป, 2524.
- สุรเชษฐ์ เวชชพิทักษ์. รากฐานแห่งชีวิต วัฒนธรรมชนบทกับการพัฒนา. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์หมู่บ้าน, 2533.
- สุวิทย์ ไพทยวัฒน์. วิวัฒนาการเศรษฐกิจชนบทในภาคกลางของประเทศไทย พ.ศ.2394-2475. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์สร้างสรรค์, 2524.
- สุวินัย ภรณวลัย. ความคิดทางเศรษฐศาสตร์การเมืองของทอดสกี. วารสารเศรษฐศาสตร์ ธรรมศาสตร์ 4 (มีนาคม 2529).
- _____. สถานภาพของเศรษฐศาสตร์การเมืองไทยในทศวรรษที่ 1980.
- อนันต์ ปั้นเอี่ยม. วิทยาศาสตร์สังคมของประชาชน. กรุงเทพมหานคร : ชมรมหนังสือแสงตะวัน, 2518.
- อานันท์ กาญจนพันธ์. พัฒนาการเศรษฐกิจของหมู่บ้านในล้านนา (2350-2490). เศรษฐศาสตร์ปริทัศน์ 8 (กันยายน 2529).

อาร์ เอ็น. แครวี่ ฮันท์. วิเคราะห์ลัทธิคอมมิวนิสต์. แปลโดย ฉันทิมา อ่องสุรักษ์.
พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2526.
เอิร์นเนสต์ แมนเดล. หลักเศรษฐศาสตร์มาร์กซิสต์เบื้องต้น. แปลโดย ทวี หมื่นนิกร.
ม.ป.ท., 2518.

ภาษาอังกฤษ

Anderson, Perry. Lineages of the Absolutist States.
Atsushi, Kitahara. Rethinking the Theory of "Watthanatham Chumchon" (The Culture of Community).
Bailey, Anne M. and Llobera, Josep r. The Asiatic Mode of Production Science and Politics. London : Routledge & Kegan Paul, 1981.
Davidson, Andrew. Mode of Production : Impasse or Passe? Journal of Contemporary Asia 19 (1989).
Dunn, Stephen P. The Fall and Rise of the Asiatic Mode of Production. London : Routledge & Kegan Paul, 1982.
Engels, Frederick. Anti-Duhring. 2nd ed. Moscow : Foreign Languages Publishing House, 1959.
Hindess, Barry and Hirst, Paul Q. Pre-capitalist Modes of Production. London : Routledge & Kegan Paul Ltd, 1975.
Hizen, Eiichi. An Outline of the World Economic History : A Marxian-Weberian Approach.
Hook, Sidney. Marx and the Marxists. New York : D. Von Nostrand Company, Inc., 1955.
Jaksic, Miomir. Exploitation in the Model of Capitalism and in the Asiatic Mode of Production. Journal of Contemporary Asia 20 (1990).

- Krader, Lawrence. The Asiatic Mode of Production. The Netherlands : Van Gorcum, 1975.
- Mandel, Ernest. The Formation of Economic Thought of Karl Marx : 1843 to Capital. London : Monthly Review Press, 1971.
- Marx, Karl. Pre-capitalist Economic Formations. New York : International Publishers, 1964.
- Marx, Karl and Engels, Frederick. Pre-Capitalist Socio-Economic Formations. Moscow : Progress Publishers, 1979.
- _____. Selected Works in three volumes : Volume Three. Moscow: Progress Publishers, 1970.
- _____. The German Ideology Part One. London : Lawrence & Wishart, 1970.
- Melotti, Umberto. Marx and the Third World. London : The Macmillan Press Ltd, 1977.
- Sawer, Marian. Marxism and the Question of the Asiatic Mode of Production. The Hague : Martinus Nijhoff, 1977.
- Thorner, Daniel. The Shaping of Modern India. New Delhi: Allied Publishers Private Limited, 1980.
- Tokei, Ferenc. Essays on the Asiatic Mode of Production. Budapest : Akademiai Kiado, 1979
- Varga, Y. Politico-economic Problems of Capitalism. Moscow : Progress Publishers, 1968.
- Wittfogel, Karl A. Oriental Despotism. 10th ed. Michigan : Yale University Press, Inc., 1978.